

Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Νόμος και ένδυμα στη βενετική Κρήτη. Σκέψεις και παρατηρήσεις με αφορμή κάποιες κανονιστικές διατάξεις για την πολυτέλεια

Η ιστορική έρευνα τα τελευταία χρόνια δείχνει όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον στα αντικείμενα εκείνα της ανθρώπινης καθημερινότητας, τα οποία και έχει επικρατήσει να χαρακτηρίζονται ως υλικός πολιτισμός (*material culture, cultura materiale*). Ο όρος εξ ορισμού είναι ευρύτατος και περιλαμβάνει, όπως είναι αυτονόητο, μία μεγάλη ποικιλία πραγμάτων, από έπιπλα και χρηστικά αντικείμενα μέχρι κοσμήματα και είδη πολυτέλειας¹.

Το ύφασμα, οι πρώτες ύλες του και κατ' επέκταση φυσικά τα ενδύματά², κατέχουν σημαντική θέση σε αυτό το ερευνητικό πεδίο, αποτελώντας

1. Βλ. σχετ. F. Braudel, *Civiltà materiale, economica e capitalismo (secoli XV-XVIII)*, I, *Le strutture del quotidiano*, Torino 1982· J.-D. Prown, «Mind in Matter. An introduction to Material Culture», *Winterthur Portfolion* 17 (1982), 1-2· Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, «Κοινωνική διαστρωμάτωση στην ελληνική κοινότητα. Αντικατοπτρισμοί στον υλικό πολιτισμό. Το παράδειγμα του ενδύματος», *Δωδώνη* 18/1 (1989), σσ. 177-191· Patricia Fortini-Brown, «Behind the Walls. The Material Culture of Venetian Elites», *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State*, Baltimore 2000, σσ. 295-338· Raffaella Sarti, *Europe at Home: Family and Material Culture, 1500-1800*, London 2000· Νίκη Τσελέντη, «Υλικός πολιτισμός των Ελλήνων της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (16^{ος}-18^{ος} αι.)», *Τεχνογνωσία στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα*, *Ημερίδα, Αθήνα 8 Φεβρουαρίου 1997*, Αθήνα 2000, σσ. 85-95. I. Fussin, *La cultura materiale*, Castello Masegra 2004, σσ. 4-9· M. Gacomarra, *Una sociologia della cultura materiale*, Palermo 2004· Isabella Cecchini, «Material Culture in Sixteenth Century Venice: a Sample from Probate Inventories, 1510-1615», *Dipartimento Scienze Economiche* 14 (2008), 1-19.

2. Αξίζει εδώ να διευκρινιστεί ότι στην έννοια του ενδύματος περιλαμβάνονται όχι

σταθερούς μάρτυρες του είδους και της ποιότητας μίας κοινωνίας³. Βέβαια η φθαρτότητα του υλικού των ενδυμάτων δεν επέτρεψε να διασωθούν μέχρι σήμερα σημαντικά δείγματα. Ίσως γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τα νομικά κείμενα συνιστούν σημαντικές πηγές πληροφόρησης, αφού πολλά από αυτά βρίθουν κυριολεκτικά από ενδυματολογικές αναφορές.

Η συγκεκριμένη έρευνα επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στον εντοπισμό των νομικών εκείνων πηγών, που παρέχουν πληροφορίες για την ιστορία του ενδύματος στη βενετική Κρήτη. Βέβαια θα πρέπει εξ αρχής να διευκρινιστεί ότι σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί στόχο η αναλυτική καταγραφή και περιγραφή των ίδιων των ενδυμάτων ή των τεχνικών κατασκευής τους. Αυτό συνιστά αντικείμενο μίας ιδιαίτερης επιστήμης και υπερβαίνει τα όρια της παρούσας μελέτης. Αντιθέτως γνώμονας της συλλογής και της οργάνωσης του υλικού, είναι αφενός η χαρτογράφηση όλων εκείνων των νομικής φύσεως πηγών, από τις οποίες μπορούν να αντληθούν πληροφορίες για τα ενδύματα, αφετέρου δε ο εντοπισμός και η κατάδειξη της σημειολογικής διάστασης, που τα αντικείμενα αυτά επέχουν, αφού φαίνεται να διαδραματίζουν ένα ιδιαίτερο ρόλο στις κάθε μορφής νομικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, αποτελώντας, ανάλογα με τις περιστάσεις, τόσο αντικείμενο συναλλαγών και όχημα μεταφοράς πλούτου και ευμάρειας όσο και μέσο προσδιορισμού της κοινωνικής ταυτότητας⁴. Με δεδομένο μάλιστα τον αυστηρό νομικό καθορισμό των κοινωνικών τάξεων οι κανόνες δικαίου λειτουργώντας επεμβατικά, έρχονται να προσδιορίσουν με αυστηρά κριτήρια την ενδυματολογική έκφραση της κάθε μίας από αυτές, επιβάλλοντας κανόνες και κώδικες και οριοθετώντας συμπεριφορές αναγνωρίσιμες και κυρίως «αναγνώσιμες» από τον περίγυρο της κάθε εποχής⁵. Παρεκκλίσεις όχι μόνο δεν είναι επιτρεπτές και στιγματίζονται από την κρατούσα κοινωνική ηθική, αλλά και τείνουν να περισταλούν με κανονιστικές διατάξεις

μόνο τα υφάσματα αλλά και τα υποδήματα καθώς και όλα εκείνα που περιγράφονται με τον ευρύτερο όρο «είδη προικός».

3. Βλ. σχετ. Παρή Καλαμαρά, «Το ένδυμα ως καταγραφή της πολιτισμικής ταυτότητας. Μελετώντας την περίπτωση της βυζαντινής κοινωνίας», *Ενδύεσθαι. Για ένα Μουσείο Πολιτισμού του Ενδύματος (Κατάλογος Έκθεσης)*, Αθήνα 2010, σσ. 57-65. Πρβλ. επίσης Fussini, ό.π., σσ. 22-23.

4. Βλ. σχετ. Βρέλλη – Ζάχου, ό.π., 180-182, 186.

5. Βλ. σχετ. M. Roach, J. Bubolz Eicher, «The Language of Personal Adornment», J. Cordwell, R. Shwarz (eds), *The Fabrics of Culture. The Anthropology of Clothing and Adornment*, The Hague 1979, σσ. 11-17· Odile Blanc, «Historiographie du vêtement: un bilan», *Le vêtement. Histoire, archéologie et symbolique vestimentaire au Moyen Âge*, Paris 1989, σσ. 7-33· Κωνσταντίνα Μπαδά, «Η “γλώσσα” του ρούχου και της ατομικής εμφάνισης στην παραδοσιακή κοινωνία», *Μνήμη Φανής Μαυροειδή*, Δωδώνη 21 (1992), 185-189· Maria Giuseppina Muzzarelli, *Guardaroba medievale. Vesti e società dal XIII al XVI secolo*, Bologna 1999· της ίδιας, «Dimmi come vesti e ti dirò chi sei», *Medioevo* 4/10 (2000), 62-68.

της διοίκησης, η οποία περιφρουρεί τα υπάρχοντα στεγανά, προσπαθώντας να περιορίσει την κάθε μορφή πρόκλησης, ώστε ούτε το κοινό συναίσθημα να προσβάλλεται, ούτε να διαταράσσεται από εξωτερικούς παράγοντες η επιβαλλόμενη επίφαση κοινωνικής ισορροπίας⁶.

Εξάλλου στις προβιομηχανικές κοινωνίες, όπως αυτή της βενετικής Κρήτης, το ύφασμα και κατ' επέκταση το ένδυμα, αποτελεί ακόμη και στην ευτελέστερη εκδοχή του, αντικείμενο με σημαντική οικονομική αξία. Η οικιακή παραγωγή αναμφισβήτητα κάλυπτε κάποιες βασικές ανάγκες σε όλο το φάσμα της κοινωνικής κλίμακας⁷, όμως απαραίτητη ήταν τουλάχιστον για τα μεσαία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και η συνεισφορά πολυτελών ειδών εισαγωγής, η αξία των οποίων αυξανόταν όχι μόνο εξαιτίας των πολύτιμων υλικών τους, αλλά και των δεδομένων δυσκολιών στη διακίνησή τους. Με βάση μάλιστα τις μαρτυρίες των πηγών η κρητική αγορά παρουσιάζεται να συγκροτείται από ένα ιδιαίτερα απαιτητικό πελατολόγιο, εθισμένο στη χρήση ακριβών ειδών ένδυσης⁸, που ενημερώνεται για τις τάσεις της μόδας από την ίδια την Βενετία⁹ και επηρεάζεται μορφολογικά από εισαγόμενα πρότυπα¹⁰.

6. Βλ. ενδεικτ. Βρέλλη – Ζάχου 1991, 228-230.

7. Βλ. σχετ. Ι. Χαβάκης, *Ο κρητικός αργαλειός και τα κρητικά μεταμεσαιωνικά ρούχα*, Ηράκλειο 1955. Πρβλ. επίσης Rebecca Martin, «Textiles in Daily Life in the Middle Ages», *Exhibition Catalog*, Bloomington 1985· Sally McKee, «Women under Venetian Colonial Rule in the Early Renaissance: Observations on their Economic Activities», *Renaissance Quarterly* 51 (1998), 45-47.

8. Βλ. σχετ. Κουκουλές 1940, 39-54· Ευαγγελία Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης. Ι: Η ανδρική φορεσιά*, Αθήνα 1960, σ. 62· Σ. Αλεξίου, «Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του στον ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 19 (1965), 159-160· Ευαγγελία Φραγκάκι, *Από την κεντητική στην Κρήτη*, Αθήνα 1979, σσ. 9-20· Χρύσα Μαλτέζου, «Βενετική μόδα στην Κρήτη (Τα φορέματα μιας Καλλεργοπούλας)», *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Στράτο. Βυζάντιον* 1 (1986), 139-141· Κατερίνα Μυλοποταμιτάκη, «Η ενδυμασία της γυναίκας στην Κρήτη επί Βενετοκρατίας», *Αρχαιολογία* 21 (Νοέμβριος 1986), 47-51· της ίδιας, «Η βυζαντινή γυναικεία φορεσιά στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητική Εστία* 1 (1987), 110-118.

9. Βλ. σχετ. Doretta Davanzo Poli, S. Moronato, *Le stoffe dei Veneziani*, Venezia 1994· J. Grubb, *La famiglia, la roba e la religione nel Rinascimento. Il caso Veneto*, Vicenza 1999· Patricia Allerston, «Clothing and Early Modern Venetian Society», *Continuity and Change* 15 (2000), 367-390· Doretta Davanzo Poli, *Abiti antichi e moderni dei veneziani*, Vicenza 2001.

10. Τις διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνουν με τον καλύτερο τρόπο οι αγιολογικές παραστάσεις και οι σωζόμενες σε αυτές απεικονίσεις αφιερωτών. Βλ. σχετ. Μαρία Βασιλάκη, «Καθημερινή ζωή και πραγματικότητα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη: Η μαρτυρία των τοιχογραφημένων εκκλησιών», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σσ. 60-65. Πρβλ. επίσης Ιωάννα Μπίθα, «Ενδυματολογικές συνήθειες στην Ιπποτοκρατούμενη Ρόδο (1309-1522)», *Αρχαιολογία* 83 (Ιούνιος 2002), 44-50.

1. Προικοσύμφωνα και εκτιμήσεις προικών¹¹

Η ευρύτερη κατηγορία των προικίων εγγράφων συνιστούν ίσως τη σημαντικότερη πηγή πληροφόρησης για το ένδυμα στη βενετική Κρήτη, δίνοντας ένα πλήθος στοιχείων για τα ενδυματολογικά και καταναλωτικά ήθη και περιγράφοντας με αρκετές λεπτομέρειες το είδος και την ποιότητα των αναφερόμενων ειδών. Βέβαια θα πρέπει ίσως εξ αρχής να διευκρινιστεί ότι οι πέντε και πλέον αιώνες της βενετικής κυριαρχίας στο νησί, δεν καλύπτονται το ίδιο ικανοποιητικά από το δημοσιευμένο μέχρι σήμερα υλικό. Όμως παρ' όλο που τα σχετικά έγγραφα από τους πρώτους αιώνες είναι περιορισμένα¹², οι υπάρχουσες ενδείξεις είναι ικανοποιητικές και τα κενά μπορούν να συμπληρωθούν, στα κύρια τουλάχιστον σημεία τους, από την εικόνα που παρέχει η αφθονία των πράξεων των δύο τελευταίων αιώνων¹³.

Σύμφωνα λοιπόν με τη μαρτυρία των πηγών αυτών, η γαμήλια συμφωνία συγκροτείται από τρεις διαφορετικές φάσεις¹⁴: τη σύναψη του προικο-

11. Για τα κρητικά προικοσύμφωνα και τις εκτιμήσεις προικών βλ. σχετ. Κατερίνα Μπαντιά, «Συμφωνητικά γάμου και προικοσύμφωνα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητική Εστία* 4 (1991-1993), 139-160· Δετοράκης, Προικοσύμφωνα, σσ. 133-158 (= *Βενετοκρητικά Μελετήματα*, σσ. 193-210)· Sally McKee, «Households in Fourteenth-Century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1995), 36-46· M. Gallina, «Diversi livelli di ricchezza e di pecunia negli atti matrimoniali rogati a Candia nel corso del secolo XIV», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, σσ. 263-292 (= *Conflitti e coesistenza nel mediterraneo medievale: Mondo bizantino e occidente latino*, Spoleto 2003, σσ. 439-466)· Τατιάνα Μαρκάκη, «Το ένδυμα στις εκτιμήσεις προίκας του Μ. Βαρούχα (1597-1613)», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδος*, Ηράκλειο 2000, σσ. 81-93· της ίδιας, «Συμφωνητικά γάμου και προικώες δικαιοπραξίες ως πηγή έρευνας της κοινωνικής ιστορίας και ανθρωπολογίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (1600-1648)», *Cretan Studies* 6 (1998), 3-21· Σπίθα-Πιμπλή 2000, σσ. 12-19· Αγλαΐα Κάσδαγλη, «Γαμήλιες παροχές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και αλλού: Μια πρώτη ανάγνωση των δημοσιευμένων κρητικών προικοσυμφώνων της ύστερης βενετοκρατίας», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 321-332. Πρβλ. επίσης και Κουκουλές 1940, 12-17.

12. Ιανουάριος 1271, Pietro Scardon, αρ. 1· 22/1/1271, Pietro Scardon, αρ. 10· 2/2/1271, Pietro Scardon, αρ. 35· 6/7/1300, Pietro Pizolo I, αρ. 609· 9/4/1301, Benvenuto de Brixano, αρ. 8· 7/5/1303, Stefano Bono, αρ. 30· 7/5/1303, Stefano Bono, αρ. 55· 27/4/1304, Pietro Pizolo II, αρ. 716· «... Pro cuius repromissa promitto ei tunc dare ... et pro donis ... et vestes dicte Otte ...», 24/1/1339, Franciscus de Cruce, αρ. 88· 21/3/1339, Franciscus de Cruce, αρ. 151· 15/4/1339, Franciscus de Cruce, αρ. 189· «... et pro donis yperpera viginti quinque inter denarius et alias res estimatas ...», 22/9/1339, Franciscus de Cruce, αρ. 252· 13/12/1339, Franciscus de Cruce, αρ. 453· 27/11/1356, Dominicus Grimani, αρ. 59· 18/12/1356, Dominicus Grimani, αρ. 73.

13. Βλ. σχετ. Δετοράκης, Προικοσύμφωνα, σσ. 133-135 (= *Βενετοκρητικά Μελετήματα*, σσ. 193-195).

14. Πρβλ. σχετ. Μαρκάκη, Το ένδυμα κτλ., σσ. 74-76.

συμφώνου, την εκτίμηση των προικίων αγαθών (στίμα, stima) και φυσικά την παράδοσή τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις κάποια ή και όλα από τα στάδια αυτά, για ποικίλους λόγους, συμπυκνώνονται σε ένα και το αυτό έγγραφο¹⁵, όμως παρόμοια επιλογή είναι η εξαίρεση, αφού κατά κανόνα προικοσύμφωνο και εκτίμηση συνιστούν δύο ανεξάρτητες νοταριακές πράξεις, συντασσόμενες σε διαφορετικές ημερομηνίες και ακολουθώντας, η κάθε μία από αυτές, διαφορετική νομική φόρμα. Στο προικοσύμφωνο δηλαδή οι γονείς, και σπανιότερα οι ίδιοι οι μελλόνυμφοι, μετά την απαραίτητη θρησκευτική επίκληση, δηλώνουν τη βούλησή τους για τη σύναψη του γάμου, αναφέροντας συνοπτικά τις γαμήλιες παροχές και τη συνολική τους αξία. Στο έγγραφο της εκτίμησης αντίθετα μετά από ένα λακωνικότατο συνοψιστικό διορισμού των πραγματογνωμόνων – εκτιμητών, το κύριο βάρος δίνεται στην καταγραφή της απόφασής τους, την αναλυτική δηλαδή παράθεση των προικίων κινητών (κοσμημάτων και ρουχισμού) και τον ακριβή καθορισμό της εκτιμώμενης αξίας του καθενός από αυτά. Η συμπλήρωση της όλης διαδικασίας γίνεται με την υλική παράδοση της προίκας και τη σύνταξη της σχετικής απόδειξης παραλαβής του συνόλου των προικίων αγαθών από το γαμπρό¹⁶, χωρίς βέβαια και πάλι να αποκλείεται στίμα και απόδειξη να εντάσσονται σε μία και την αυτή πράξη¹⁷. Ιδιαίτερο μάλιστα ενδιαφέρον παρουσιάζει στα πρωτόκολλα των νοταρίων η ταύτιση του αρχικού προικοσυμφώνου με την αντίστοιχη εκτίμηση και την απόδειξη παραλαβής, αφού αποτελεί μία εξαιρετική ευκαιρία να διαπιστωθεί η συνέπεια μεταξύ των εγγράφων και η ουσιαστική εκπλήρωση των υποσχέσεων που είχαν αναλάβει τα μέρη¹⁸.

15. 29/9/1532, Ιωάννης Ολόκαλος, αρ. 124· 4/7/1546, Πέτρος Πατσιδιώτης, αρ. 12· 17/7/1548, Πέτρος Πατσιδιώτης, αρ. 46· 27/4/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Β', αρ. 96· 3/6/1551, Δετοράκης, Προικοσύμφωνο, σσ. 156-157, αρ. 6 (= Βενετοκρατικά Μελετήματα, σσ. 208-210, αρ. 6)· 22/6/1593, Michiel Gradenigo, αρ. 6· 2/6/1608, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 514.

16. 22/1/1271, Pietro Scardon, αρ. 10· 22/1/1271, Pietro Scardon, αρ. 12· 9/4/1301, Benvenuto de Brixano, αρ. 8· «... que quidem repromissa inter denarius aurum et argentum et res alias extimandas fuit ...», 22/7/1356, Dominicus Grimani, αρ. 1· 20/7/1520, Ιωάννης Ολόκαλος, σ. 238, αρ. Δ'· 31/7/1546, Πέτρος Πατσιδιώτης, αρ. 176· 9/4/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Β', αρ. 57· 1/6/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Β', αρ. 242· 28/9/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Γ', αρ. 349· 22/10/1616, Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 290.

17. 4/7/1546, Πέτρος Πατσιδιώτης, αρ. 12· 31/5/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Β', αρ. 239 (εκτίμηση μαζί με απόδειξη είσπραξης)· 3/11/1591, Zorzi Troilo, αρ. 38 (εκτίμηση μαζί με απόδειξη παραλαβής)· 27/5/1595, Zorzi Troilo, αρ. 63· 18/1/1601, Ιωάννης Βλαστός, αρ. 106· 28/4/1608, Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 25.

18. 21/4/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αρ. 198 (προικοσύμφωνο) & αρ. 199 (εκτίμηση) & αρ. 200 (απόδειξη παραλαβής)· 3/4/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Β', αρ. 12 (προικοσύμφωνο) & 31/5/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Β', αρ. 239 (εκτίμηση και απόδειξη πα-

Ανεξάρτητα πάντως από τις όποιες τυπολογικές ιδιαιτερότητές τους, οι εκτιμήσεις αυτές συντάσσονται συνήθως πριν την τέλεση του γάμου, σε ένα χρονικό διάστημα που κυμαίνεται από μία¹⁹ έως οκτώ ημέρες²⁰ και φαίνεται να ενσωματώνονται στο εορταστικό τελετουργικό του. Στην περιπτώσιολογία της νοταριακής πρακτικής εντοπίζονται επίσης και περιστατικά διενέργειας της εκτίμησης μετά την τέλεση του γάμου, όταν οι ιδιαίτερες συνθήκες επέβαλλαν κάτι παρόμοιο²¹. Χαρακτηριστική εν προκειμένω είναι η εκτίμηση της προίκας της κόρης του σημαντικού κρητικού ζωγράφου Μιχαήλ Δαμασκηνού (16^{ος} αι.)²², η οποία συντάχθηκε στον Χάνδακα αρκετούς μήνες μετά την τέλεση του γάμου και την παράδοση των προικίων αγαθών στην Βενετία²³.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ως εκτιμητές καθορίζονται είτε κάποιοι τεχνίτες με εξειδικευμένες γνώσεις διορισμένοι από τη διοίκηση (*estimatori*

ραλαβής)· 29/10/1591, *Zorzi Troilo*, αρ. 36 (προικοσύμφωνο) & 3/11/1591, *Zorzi Troilo*, αρ. 38 (εκτίμηση και απόδειξη παραλαβής)· 1/11/1605, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 340 (προικοσύμφωνο) & 341 (εκτίμηση και απόδειξη παραλαβής)· 1/8/1606, *Ιωάννης Βλαστός*, αρ. 233 (προικοσύμφωνο) & 27/9/1606, *Ιωάννης Βλαστός*, αρ. 235 (εκτίμηση και παραλαβή)· 26/11/1608, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 46 (προικοσύμφωνο) & 12/12/1608, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 49 (εκτίμηση και απόδειξη παραλαβής)· 7/4/1611, *Michiel Gradenigo*, αρ. 175 (προικοσύμφωνο) & 16/4/1611, *Michiel Gradenigo*, αρ. 176 (εκτίμηση) & 16/4/1611, *Michiel Gradenigo*, αρ. 177 (απόδειξη παραλαβής).

19. «... τὸ ὁποῖον προμετέρω ἐσένα νὰ σοῦ κονσενιάρω μὲ τοὺς στοιμαδῶρους πρὶν τοῖς εὐλογίσεώς μας, ἡμέρα μία ...», 18/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 177· 6/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 24· 15/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 81· 3/11/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 210.

20. «... in tuta stima de(l) mobele videlicet oro arzento perle zoie drapi di seda et de lana da far stimare per i deputadi more solido zorni otto avanti la transduction ...», Ιούλιος 1525, Σπίθα-Πιμπλή 2000, αρ. 2· 12/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 170· «... ἡγουν εἰς τόση στήμα καὶ ταῦτα τάσσομαι νὰ δώσω καὶ νὰ κοσενιάρω σοῦ τοῦ λεγομένου γαμβροῦ μὲ τοὺς στοιμαδῶρους ἢ μὲ δυὸ καλλοὺς ἀνθρώπους πρὶν τῆς εὐλογίσεώς σας ἡμέρας ὀκτῶ ...», 16/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 77· 24/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 104· «... la qual stima si debba far otto giorni avanti la benedittione ...», 21/11/1585, *Zorzi Troilo*, αρ. 1· «... otto giorni avanti la dispensatione ...», 7/4/1611, *Michiel Gradenigo*, αρ. 175.

21. 28/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 349· 15/8/1604, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 258· 24/9/1607, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 462.

22. Για τον Δαμασκηνό βλ. σχετ. Κ. Μέρτζιος, «Νέαι ειδήσεις περί Κρητών εκ των αρχείων της Βενετίας. Α' Μιχαήλ Δαμασκηνός», *Κρητικά Χρονικά* 1(1947), 616-618· Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1988· της ίδιας, «Παραγγελίες πινάκων, εργαστήριο, κυκλοφορία σχεδίων του Μιχαήλ Δαμασκηνού στον Χάνδακα. Ανέκδοτα έγγραφα (1585-1593)», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), 253-272.

23. 9/3/1584, Μέρτζιος, Νέαι ειδήσεις κτλ., 616-618 = Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1988, σσ. 481-484, αρ. 5· 16/1/1585 (m.v. 1584), Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1988, σσ. 489-491, αρ. 6.

publici, deputati alle stime di mobili)²⁴ είτε άτομα ευρύτερης εμπειρίας. Η επιλογή της μίας ή της άλλης λύσης εναπόκειται κάθε φορά στην ελεύθερη βούληση των συμβαλλομένων²⁵ και επηρεάζεται από τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν κατά τη σύνταξη της πράξης, την κοινωνική θέση των μερών, ακόμη και την αξία των προικίων αγαθών. Στις πόλεις ως εκτιμητές παρουσιάζονται εξειδικευμένοι τεχνίτες - ανάμεσα τους δε και αρκετές γυναίκες²⁶ - οι οποίοι σε αρκετές περιπτώσεις είναι οι επικεφαλής των οικείων επαγγελματικών συσσωματώσεων και φέρουν τον τίτλο του «πρωτομάστορα»²⁷ ή του «πρώτου»²⁸. Στην πληρέστερη εκδοχή της η εκτι-

24. Για τους εκτιμητές βλ. σχετ. Ασπασία Παπαδάκη, «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), 99-136· 113-114· Κ. Λαμπρινός, «Από την πόλη στην ύπαιθρο: Οι “δημόσιοι εκτιμητές” στην κρητική ενδοχώρα κατά την ύστερη βενετική περίοδο», *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, τ. Β1, Χανιά 2010, σσ. 237-251, ιδιαίτερα δε 238-239.

25. «... li qual beni mobili ... debano esser stimati per duo communi amici ovvero per li extimatori della Signoria ...», 16/7/1520, Σπίθα-Πιμπλή 2000, αρ. 6· «... καὶ τὴν λεγομένην στήμαν νὰ σοῦ δωσ(ω) καὶ νὰ σοῦ κονσενιάρω σοῦ τοῦ λεγομένου γαμβροῦ μὲ τοὺς ντζουράδους ντεμπουτάδους ἢ μὲ δυὸ καλλοὺς ἀνθρώπους ...», 21/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 198· 16/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 77· «... νὰ σοῦ δώσω καὶ νὰ σοῦ κονσενιάρω μὲ τοὺς στοιμαδῶρους τῆς ἐκλαμπρωτάτης μου αὐθεντίας ἢ μὲ δυὸ εὐραίους πρακτικούς ...», 24/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 104· 15/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 81· 9/3/1584, Μέρτζιος, Νέαι ειδήσεις κτλ., σσ. 193-195· «... da esser fatta (la stima) ad libitum partium ...», 21/11/1585, *Zorzi Troilo*, αρ. 1· «... secondo il consueto da esser estimati da communi amici, ovvero da estimatori publici ...», 7/4/1611, *Michiel Gradenigo*, αρ. 175.

26. «... Ἐστημαρήστησαν τὰ ἄνωθεν ηρημένα: κυρ Ἰωάννη Λουρέα, Φεγκά Μαυρομάτενα, γινὴ του ποτὲ μαστρο Μανόλη Μπαρηάκι ...», 28/10/1532, *Ἰωάννης Ολόκαλος*, αρ. 130· «... τὴν ὁποίαν στήμαν ἐβάλαμεν θεληματικῶς τὴν κερα Πουλήνα Μοραϊτενα καὶ τὴν κερα Μαρήνα Ἀναπληώτισα μαστόρισες καὶ ἐστήμαρισες τὴν ...», 18/10/1538, *Δετοράκης*, Προικοσύμφωνα, σσ. 144-145, αρ. 3 (= *Βενετοκρητικά Μελετήματα*, σσ. 200-201, αρ. 3)· «... μὲ τὴν κερα Μαριέτα, θυγατέρα τοῦ ποτὲ κυρ Μιχαήλ Τυγανιτᾶ, μαστόρισα, τὴν ὁποίαν ἐβάλαν θεληματικῶς τὰ λεγόμενα μέρη καὶ ἐστήμαραν τὰ κατωγραμμένα οὕτως ...», 31/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 239. Πρβλ. επίσης Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 66-67.

27. Το αξίωμα του πρωτομάστορα στον Χάνδακα, μαρτυρείται ήδη από την πρώιμη βενετική περίοδο. Πρόκειται για ἐμμισθὴ διοικητικὴ θέση στην οποία ἐκλεγόταν άτομα καταξιωμένα στην τέχνη τους. Βλ. σχετ. Αγγελική Πανοπούλου, «Οι πρωτομάστορες του Χάνδακα (16^{ος}-17^{ος} αιώνας)», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 2004*, τ. Β1, σσ. 257-270. Πρβλ. επίσης και Παπαδία-Λάλα 1987, σσ. 90-91.

28. «... μὲ τοὺς ραυτ(ες) στημαδῶρους μαῖστρο Νικίτ(α) Λιβαχη, ντεμπουταδ(ων) προτομάστοραν, καὶ μαῖστρο Ἰω(άνν)η Βοναλ(ε), τοὺς ὁποίους ἐβάλαν θεληματικῶς καὶ ἐστήμαραν τὴν, πρεζέντ(ε) καὶ κοτέντ(ε) αἱ μερίδαις ...», 21/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 199· «... μὲ τοὺς στοιμαδῶρους προτομαστόρους τῆς ἐκλαμπρωτάτης μας αὐθεντίας μαῖστρο Γεώργ(η) Μπρόν καὶ μαῖστρο Ἰωάννη Βονάλ(ε), ραῦταις ...», 31/8/1549,

μητική ομάδα συγκροτείται από τον πρωτομάστορα των ραπτών²⁹ και τον αντίστοιχο αξιωματούχο των χρυσοχόων³⁰, ή τους αντίστοιχους δημόσιους εκτιμητές ενώ από την περιπτωσιολογία των πηγών δεν αποκλείεται ούτε η εκτίμηση από απλούς τεχνίτες ούτε και η παρεμβολή περισσότερων ειδικοτήτων³¹. Αντίθετα σε εκ των ενόντων λύσεις οδηγούνται τα μέρη όταν είτε δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στην αμοιβή των εξειδικευμένων τεχνιτών είτε κατοικούν στην ύπαιθρο, όπου παρόμοιοι θεσμοί λειτουργούσαν με αρκετές δυσκολίες. Στις περιπτώσεις αυτές την εκτίμηση παρουσιάζονται να διενεργούν οι συγγενείς και οι οικείοι των μερών³² ή ακόμα και ο ίδιος

Μιχαήλ Μαράς 149 Γ', αρ. 210· «... insuper tante cose de mobele de oro arzento perle drapi di seta de lana et de lini de perperi trea milia da far extimati dalli prothi della città ...», 10/5/1563, Σπίθα-Πιμπλή 2000, αρ. 16· 21/10/1587, Zorzi Troilo, αρ. 7· «... L'infrascritta stima fatta dalli maistro Paulo Franco et maistro Zorzi Melissino oresi protti, deputati elleti dalle parte ... Item l'infrascritta stima parimente fatta da maistro Constantin Psatha et maistro Giorgio Jomisto, sartori protti ...», 16/4/1611, Michiel Gradenigo, αρ. 176· 6/2/1646, Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 296 (σε περίληψη).

29. Για τη συντεχνία των ραπτών βλ. σχετ. Πανοπούλου 2012, σσ. 394-425.

30. 31/8/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Γ', αρ. 210· «... ha fatto redur maestro Manoli Troilo, proto delli sartori, et maestro Antonio Sirigo proto delli orefici, alli quali fece apresenter le robbe infrascritte per dover quelle istimar sopra la conscientia loro, segonto il rito della patria, et cosi hanno estimado ...», 31/7/1586, Zorzi Troilo, αρ. 5· 15/3/1614, Τζώρτζης Πάντιμος, αρ. 5 (σε περίληψη)· 22/4/1642, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοτάριου Ανδρέα Καλλέργη (1635-1649)*, Αθήνα 1994, αρ. 254 (σε περίληψη)· «... Il tutto estimado dall'infrascritti estimatori eletti da dette parti videlicet. Segueno li ori et altro stimati dal signor Nicolo Drancondopullo proto di zoielieri eletto d'ambe le parti ... Segueno li drappi et altro stimati maistro Giorgachi Sirigo proto di sartori eletto dal sudetto molto reverendo Siropullo et da maistro Marco Verigo sartor eletto dal predetto signor sposo ...», 22/1/1657, Αγγελική Πανοπούλου, «Από τη ζωή του Βαρθολομαίου Συρόπουλου στην Κρήτη. Νέες αρχειακές μαρτυρίες», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο. Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002*, Χρύσα Μαλτέζου, Ασπασία Παπαδάκη (επιμ.), Βενετία 2003, σσ. 157-160, αρ. 5.

31. 16/1/1585 (m.v. 1584), Κωσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1988, σσ. 489-491, αρ. 6· «... και παραλαβανι τα αφτα πραματα στιμαδα απου τον εβλαβεστατο αφεντι παπα Τζορτζι Καλομάτι, σγουραφο ... και απου τον αφεντι το Τζορτζι Πεδιοτη, χρουσοχο ... το μαϊστρο Μαθιο Αβραμι, ραφτι ...», 26/4/1648, Μαρία Κωνσταντουδάκη, «Μαρτυρίες ζωγραφικών έργων στο Χάνδακα σε έγγραφα του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα», *Θησαυρίσματα* 12 (1975), 127-130, αρ. 11.

32. «... και να γροικᾶται να τῆς δώση τώρα ὅ,τι στίμα ρουχικὴν ἔχει τῆς νύμφης στιμάρωντάς τα με ἄνθρώπους πράτικους τοῦ τόπου ...», 13/4/1585, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος, 193-195, αρ. 41· «... Πρώτω τα κατωγεγραμμένα ρου(χα), στυμαρισμένα αποῦ τὸν μαστρο Μιχέλλι Μπάμπουκα, ράπτη, καὶ αποῦ τὴν κερα Ἐργήνα Φηλήμενα, ἐλέτη αποῦ ταδίω μέρι ὁσά φιλη ἡγαπιμένοι ...», 22/10/1597, Βισβίζης 1965, 104-105, αρ. 17· «Τα οπία πράματα στιμάρι ο κηρ Μάρκος Βλαστός ποτέ κηρ Μανόλι και ο κηρ Νικολῆς Βλαστός ποτέ κηρ Κοσταντί ...», 27/7/1600, Ιωάννης Βλαστός, αρ. 52· «... τα οπία στιμάρη ο κηρ Τζουάνες Βλαστός ποτέ κηρ Γεόργι μοναχός του, κατά πος ἔχι λιμπερτά, σα λέγη, αποῦ του πρωτομάστορου ...», 27/7/1601, Ιωάννης Βλαστός, αρ. 133· «... Τα οπία πράματα στιμάρι ο

ο νοτάριος, ο οποίος εξ επαγγέλματος τεκμαίρεται ως ο πλέον αρμόδιος μίας τέτοιας πραγματογνωμοσύνης³³. Έτσι για παράδειγμα στις πράξεις του ρεθυμνιώτη νοταρίου Μανόλη Βαρούχα, δίνονται μεν τα ονόματα των εκτιμητών, είναι εμφανές όμως ότι η αγροτική γεωγραφία του πελατολόγιου του επιβάλλει η εκτίμηση να διενεργείται από το φιλικό κύκλο των συμβαλλομένων, με τη συμμετοχή μάλιστα αρκετά συχνά και του ίδιου του νοταρίου³⁴. Επίσης δεν λείπουν και οι περιπτώσεις εκείνες που η εκτίμηση διενεργείται από ένα και μόνο άτομο³⁵ ή που δεν υπάρχει καμία αναφορά σε εκτιμητές, γεγονός που σύμφωνα με όλα τα δεδομένα δηλώνει ότι η σχετική εκτίμηση πραγματοποιείται από τα ίδια τα συμβαλλόμενα μέρη³⁶.

Στα εξεταζόμενα έγγραφα τέλος δεν παραλείπεται να τονιστεί ότι παρόμοιες εκτιμήσεις διενεργούνται σε συμμόρφωση με τους κανόνες του βενετικού δικαίου³⁷, ή ότι ανάγονται σε τοπικά έθιμα και συνήθει-

κηρ Μιχάλη Καφάτος, καπετάνιος, και εις κερὰ Μαρία Λουμπρινοπούλα ποτέ κηρ Γεόργι ...», 27/12/1601, *Ιωάννης Βλαστός*, αρ. 149. Φυσικά και σε αυτήν την περίπτωση οι γυναίκες του κοινωνικού περίγυρου κάνουν αισθητή την παρουσία τους: 22/10/1597, *Βισβίξης* 1965, 104-105, αρ. 17· «... ὦ δια στημαδόρισες ὡσα μπρατικές τὴν κ(αι)ρα παπαδιά Ρεστήβενα και τὴν κ(αι)ρα Ευδοκῆα Λαμνόνητῆνα γι(νη) του (κυρ) Αντονῆ Λαμνόνητι ...», 4/11/1599, *Βισβίξης* 1965, 107-108, αρ. 19· 17/2/1613, *Μπαντιά*, ό.π., σ. 154, αρ. 2· 28/9/1638, *Τζώρτζης Πάντιμος*, αρ. 163 (σε περίληψη)· 16/3/1645, *Μαρίνος Αρχολέος*, αρ. 203 (σε περίληψη).

33. «... τα ὁπία πρᾶματα του στίμαρει ὁ μισερ Μανέα Ζάμορο νο(ταριος) καὶ μισερ Μυκαῖλ Πόλος, λεγόμενος Γερατζοῦνις, τοῦς ὁπίους καὶ τα δύο μέρει ἐλετζέρα, διὰναστιμάρου τα λεγόμενα πρᾶματα ...», 29/7/1558, *Βισβίξης* 1965, 98-100, αρ. 15· *Πανοπούλου*, *Οι πρωτομάστορες κτλ.*, σσ. 263-264. Πρβλ. επίσης και επόμενη υποσημείωση.

34. 22/9/1600, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 91· 2/8/1601, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 115· «... θέλουν τὰ ἄνοθεν μέρι θελιματικός καὶ βάνουσιν ἐμένα, τῶν κατωγεγραμμένων νοδαρ(ο), να δό καὶ να τα στιμάρο ...», 7/10/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 163· «... καὶ δεν έχοντας καὶἄνένα ἄλο να τα στιμάρι, ηθελίσαν τα ἄνοθεν μέρι καὶ ἐβάλαν ἐμέν, τῶν κατωγεγραμμένων νοδαρ(ο), να τα στιμάρο ...», 9/10/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 164· 2/12/1604, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 274.

35. 28/10/1532, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 130· 5/4/1600, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 72· 2/6/1608, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 514· 12/12/1608, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 49· 10/10/1612, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 813, 4/9/1631, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 596.

36. 28/10/1515, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 9· 4/7/1545, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 12· «... τόση στήμα ρουχικά, τὴν ὁποίαν ἐστημάραμεν συναλλήλως μας συνηβαστικῶς ...», 10/2/1549, *Δετοράκης*, *Προικοσύμφωνα*, σσ. 146-149, αρ. 4 (= *Βενετοκρητικά Μελετήματα*, σσ. 202-204, αρ. 4) = *Μιχαήλ Μαράς* 149 Α', αρ. 134· 22/8/1550, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 79· 28/4/1608, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 25· 2/8/1609, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 598· 21/9/1611, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 740.

37. «... more Veneto ...», 21/10/1587, *Zorzi Troilo*, αρ. 7· «... να στιμάρουν τα κατωγεγραμμένα πρᾶματα, καὶ ὅ,τι τα θέλουσι βάλι, να γροικάτε μόρε βένετο καὶ ηναπιλάμπιλε ...», 23/10/1600, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 94· «... γιὰ τα ὁπία τὰ ἄνοθεν μερι ἐλεντζέραν ἐμένα, το κατωγεγραμμένω νοδάρο, να δό καὶ να στιμάρο, καὶ ὅ,τι τα θέλο βαλι να ἦναι καὶ ν' απομένη μόρε βένετο ...», 2/6/1608, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 514.

ες³⁸, έννοιες που απ' ότι προκύπτει κατά την ύστερη τουλάχιστον περίοδο έχουν ταυτιστεί στη γλώσσα των νοταρίων και στη συνείδηση του πληθυσμού, χρησιμοποιούμενες αδιακρίτως. Με την ίδια εξάλλου λογική τονίζεται ότι οι αποφάσεις των εκτιμητών είναι εκ των προτέρων ανέκκλητες, χωρίς καμία δυνατότητα αμφισβήτησης ή προσβολής τους³⁹.

Σε όλες αυτές τις εκτιμήσεις, τα παρεχόμενα προικώς αγαθά περιγράφονται με λεπτομέρειες, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα υλικά, στην ποιότητα της κατασκευής τους, στην επεξεργασία τους, καθώς και σε όποιο άλλο χαρακτηριστικό κρίνουν οι πραγματογνώμονες ότι μπορεί να επηρεάσει την αξία τους. Εξάλλου η κρατούσα τάση, σύμφωνα με όλα τα δεδομένα, επέβαλλε την υπερκοστολόγηση των συγκεκριμένων αντικειμένων, τακτική που πρέπει να ενταχθεί στα πλαίσια μίας προσπάθειας κάλυψης των όποιων ανατιμήσεων στην αξία των ειδών από την εποχή σύναψης του γάμου μέχρι και την πιθανολογούμενη λύση του και την κατά το νόμο επιστροφή της προίκας στους δικαιούχους της. Μάλιστα οι πράξεις αυτές επιστροφής των προικώς που ακολουθούν την τυπολογία των αποδείξεων εξόφλησης και συντάσσονται κατά κανόνα είτε από τη σύζυγο για εξασφάλιση του ίδιου του συζύγου σε περίπτωση διαζυγίου⁴⁰ ή των κληρονόμων του σε περίπτωση θανάτου του⁴¹ είτε τέλος των κληρονόμων της συζύγου σε περίπτωση θανάτου της τελευταίας⁴², προχωρούν και πάλι σε αρκετές περιπτώσεις σε επανακοστολόγηση των προικώς αντικειμένων, προκειμένου να προσδιοριστεί ασφαλέστερα το ποσό της επιστρεφόμενης προίκας⁴³.

38. «... inter aurum, argentum, perlas vestes et alias res extimandas juxta usum terre ...», 2/10/1457, Maria Constantoudaki-Kitromilides, «The Painter Anghelos Acotantos: New Biographical Details from Unpublished Documents», *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, τ. 2, Αθήνα 2003, σσ. 503, αρ. 3· «... da esser extimati per li deputati secundum usum 7/2/1555, Σπίθα-Πιμπλή 2000, αρ. 10· «... giusta la consuetudine della patria ...», 28/7/1586, Zorzi Troilo, αρ. 4· «... secondo il rito della patria ...», 31/7/1586, Zorzi Troilo, αρ. 5· «... τα οπία να τζι δόσι στήμα ... κατά τη τάξη ...», 29/7/1601, Ιωάννης Βλαστός, αρ. 134· 7/4/1611, Michiel Gradenigo, αρ. 175· «... τα δε ἐπήληπα εις τόσην στιμα ροῦχὸ κατα τὴν ὀζάντζα ...», 24/4/1617, Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 299· 15/4/1646, Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 329 (σε περίληψη).

39. 29/7/1558, Βισβίζης 1965, 98-100, αρ. 15· «... et quando da lui saranno stimate sia et s'intenda, more Veneto et inappellabile ...», 21/10/1587, Zorzi Troilo, αρ. 7· 18/6/1589, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 19· «... να στιμάρουν τα κατῶγεγραμμένα πράματα, καὶ ὅ,τι τα θέλουσι βάλι, να γρικάτε μόρε βένετο καὶ ηναπιλάμπιλε ...», 23/10/1600, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 94.

40. 10/7/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Γ', αρ. 43.

41. Ιανουάριος 1271, Pietro Scardon, αρ. 1· 8/4/1271, Pietro Scardon, αρ. 216· 17/3/1300, Pietro Pizolo I, αρ. 237· 16/4/1301, Benvenuto de Brixano, αρ. 30· 20/8/1621, Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 380.

42. 11/10/1304, Pietro Pizolo II, αρ. 886· 7/7/1615, Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 255· 20/9/1624, Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 433.

43. 20/9/1523, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 296-298, αρ. 11· 7/7/1615, Ιωάννης Κα-

2. Διαθήκες

Αν τα προικοσύμφωνα αποτελούν την αφετηρία για την έναρξη ενός συγκεκριμένου κύκλου της ανθρώπινης ζωής, οι διαθήκες δεν είναι τίποτε άλλο από τον τελικό απολογισμό της⁴⁴. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τα κείμενα αυτά εμπεριέχουν ένα μεγάλο όγκο πληροφοριών για τα αντικείμενα εκείνα, με τα οποία ήταν συνδεδεμένος ο διαθέτης κατά τη διάρκεια της ζωής του. Ιδιαίτερα η μέριμνα για την κληροδοσία των ενδυμάτων⁴⁵ αποτελεί ίσως την καλύτερη έκφραση αυτής της ιδιαίτερης σχέσης και εμπεριέχει εξ ορισμού μία αυτονόητη κατηγοριοποίηση. Τα πολυτιμότερα, από αυτά κληροδοτούνται σε πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος του διαθέτη και στους οικείους του⁴⁶, ενώ τα ευτελέστερα κληροδοτούνται σε

τζαράς, αρ. 255· 15/2/1627 (m.v. 1526). Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 482. Πρβλ. ενδεικτ. S. Chjnicki, «Riprendersi la dote: Venezia 1360-1530», *Tempi e spazi della vita femminile tra medioevo ed età moderna*, S. Seidel Menchi, A. Jacobson Schutte, T. Kuehn (eds), Bologna 1999, σσ. 461-492.

44. Για την εξελικτική πορεία του θεσμού της διαθήκης στην ιταλική χερσόνησο γενικά και ειδικότερα στην ίδια την Βενετία βλ. ενδεικτ. G. Gatti, «Autonomia privata e volontà di testare nei secoli XIII e XIV», «*Nolens intestatus decedere*», *Il testamento come fonte della storia religiosa e sociale. Atti dell'incontro di studio, Perugia, 3 maggio 1983*, Perugia 1985, σσ. 17-26· F. Iacomeli, «Dalle donazioni pro anima del secolo VIII ai testamenti del secolo XIII», *Bullettino Storico Pistoiense* 32 (1997), 79-95· L. Guzzetti, *Venezianische Vermächtnisse. Die soziale und wirtschaftliche Situation von Frauen im Spiegel spätmittelalterlicher Testamente*, Studgard 1998· S. Lavarda, *L'anima a Dio e il corpo alla terra. Scelte testamentarie nella terraferma veneta (1575-1631)*, Venezia 1998· S. Gaspari, «I testamenti nell'Italia settentrionale fra VIII e IX secolo», *Sauver son âme et se perpétuer. Transmission du patrimoine et mémoire au haut Moyen Âge*, F. Bougard, Cristina La Rocca et Regine Le Jan (eds), Roma 2005, σσ. 97-113· S. Holger Brunsch, «Genesi, diffusione ed evoluzione dei documenti di ultima volontà nell'alto Medioevo italiano», *Sauver son âme et se perpétuer. Transmission du patrimoine et mémoire au haut Moyen Âge*, F. Bougard, Cristina La Rocca et Regine Le Jan (eds), Roma 2005, σσ. 81-96· Linda Guzzetti, «Caratteristiche dei testamenti degli immigrati a Venezia e a Creta nel secolo XIV», *Oltre la morte. Testamenti di Greci e Veneziani redatti a Venezia o in territorio Greco-veneziano nei sec. XIV-XVIII. Atti del incontro scientifico, Venezia, 22-23 gennaio 2007*, Chryssa Maltezou e Gogo Varzelioti (a cura), Venezia 2008, σσ. 11-32.

45. Ορισμένες διαθήκες βρίθουν από παρόμοια κληροδοτήματα βλ. ενδεικτ.: Διαθέτρια: Nicolota Venerio, 29/12/1345, McKee, Wills, αρ. 154· Διαθέτης: Graciadei de Lando, 5/11/1390 (2/1/1391), Elizabeth Santschi (ed.), *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976 (εδώ Memoriali), αρ. 1332· Διαθέτρια: Αϊκατερίνα χήρα του ποτέ κύρ Τζόρτζη Ντακάταρω, 17/3/1518, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 52· Διαθέτρια: Ντιανα Κορναροπούλα, 1/2/1633 (m.v. 1632), Μαυρομάτης, 1986, αρ. 7. Γενικότερα για το φαινόμενο βλ. σχετ. A. Guarino, «Sul legato di vesti», *Labeo* 16 (1970), 58-60· R. Martini, «Ancora sul legato di vesti», *Labeo* 17 (1971), 157-168.

46. Διαθέτης: Petrus Taliapetra, «... Item dimitto filie mee, Helene Gradonico, meum tapedum maius. Item dimitto Marulle Gisi, filie mee, unum aliud tapedum ...», 1/12/1362, McKee, Wills, αρ. 271· Διαθέτρια: Τζουάνα Σεγρέδενα, «... Έτι αφήμι της θυγατρός

ανθρώπους του ευρύτερου κοινωνικού περίγυρου⁴⁷ ή ακόμη και σε άγνωστους εμπερίστατους αποδέκτες, οι οποίοι περιγράφονται με τις αόριστες έννοιες του ενδεούς ή του ασθενούς⁴⁸. Οι σχετικές μάλιστα αποδείξεις παραλαβής παρόμοιων κληροδοτημάτων, – αν και αρκετά σπάνιες –, συνιστούν πολύτιμα τεκμήρια για τη λειτουργία των συγκεκριμένων όρων⁴⁹. Το ίδιο πολύτιμη εξάλλου καθίσταται και η μελέτη της τρίτης κατηγορίας

μου της Μαρκιζήνας ταῖς χρυσαῖς μοι μανίκαις καὶ τὴν παγονάντζαν μου κόταν ...», 11/6/1508, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 6· Διαθέτρια: Τζάννα Τζενοπούλα, 30/4/1523, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 71· Διαθέτρια: Εργίνα τοῦ ποτε Νικόλα Φριέλο, γυνή τοῦ μαηστρο-Μιχάλ<η> Χαρά, «... ἀκομή ἀφίνω τῆς ἀδερφῆς μου τῆς Μαρίας ἓνα φουστάνι μπουκασένιο καὶ τὴν σάρτζα μου ... καὶ τῆς ἀδερφῆς μου τῆς Καλῆς ἓναν ποκάμησον καὶ μῆαν ἐμπόλιαν· ἀκομή τῆς μάνας μου τὸ πλητζούνι μου καὶ ἓναν ποκάμησον ...», 15/3/1530, *Αντώνιος Γιαλέας*, αρ. 9-10· Διαθέτρια: Francescina Sofiano, «... Item vol e las-sa a Madonna Vittoria, sua figliola ... et tutti li suoi vestimenti de seta ...», 29/7/1589, *Zorzi Troilo*, αρ. 17· Διαθέτρια: Κατερουτζα, θυγατερα ποτε ... Βιτζεντζο Κορναρο και κονσορτε ... Μικελε Ντεμέτζο, «... Αφηνο ... της ανιφας μου ... και ενα ζευγαρι μανικια χρισα ... και τα απομονάργια μου ρουχα και στολίδια αφήνο ... της αδελφης μου ...», 17/3/1616, *Μαυρομάτης* 1979, 219-224, αρ. 2· Διαθέτρια: Ντιάνα Κορναροπούλα, 18/5/1640, *Μαυρομάτης*, 1986, αρ. 9· Διαθέτρια: Νικολέτα Κομούσκοπούλα, 1/12/1645, *Μαρίνος Αρχολέος*, αρ. 151 (σε περίληψη).

47. Διαθέτης: Marcus de Firmo, «... Item dimitto Michaeli Ialina, murario, unam meam tunicam scavaçata et unam meam iploidem ac epitogium meum de meçalana ...», 16/3/1348, *McKee, Wills*, αρ. 61· Διαθέτης: Manfredinus de Stanchario, «... Item dimitto Nanino, famulo meo, zuparelum meum et calisas meas pro anima mea ...», 6/12/1365, *McKee, Wills*, αρ. 303· Διαθέτρια: Μαρούλα Ντεφαϊτζενα, 12/6/1506, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 2· Διαθέτης: Πγέρος Δαπόντες, «... Ἔτι ἀφίνω τοῦ Πέτρου Καροσ[...] τοῦ φαμέγιου μου, ἓναν μου ροῦχον ἀπὸ τὰ παλαιά, πλήν ἐὰν ἔναι εἰς τὴν ὀμπιδιέντζησαν τῆς γυναικός μου καὶ κυρᾶς αὐτοῦ ...», 6/4/1508, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 5· Διαθέτρια: Ἀνέζα Ὑαλεάδενα, «... Ἔτι ἀφίημι τῆς Μαρίας τῆς χωριατοπούλας ἓνα στρῶμαν καὶ δύο προσκεφαλάδια διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 3/7/1528, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 125· Διαθέτης: Domenego Mudazzo, «... Item vol et lascia à Recavà et Manusso putti pastorelli una nuda di drapu de griso, oltre quelli che portano alla giornata, et una camisa con un par de braghese de tela per uno ...», 8/2/1589, *Zorzi Troilo*, αρ. 12· Διαθέτρια: Φρατζού Επισκοπούλα, 17/2/1646, *Μαρίνος Αρχολέος*, αρ. 303 (σε περίληψη).

48. Διαθέτρια: Maria Barbo, 4/11/1312, *McKee, Wills*, αρ. 354· Διαθέτης: Nicolaus Dadho, «... Item volo quod omnes vestes mee, exceptis duobus mantelis meis, dentur pauperibus egenis pro anima mea ...», 19/7/1414, *McKee, Wills*, αρ. 674· Διαθέτρια: Τζάννα Τζενοπούλα, «... Ἔτι ἀφίημι πανὶν λινὸν λευκαμένον πήχες οὐκ ἀπάνω κάτω νὰ τὸ κάμουν τόσα ποκάμησα γυναικεῖα καὶ ἀνδρίκεια νὰ τὰ δώσουν πᾶσα ἐνὸς πτωχοῦ ὅπου νὰ φαίνεται τῶν κουμεσαρεῖων μου, ἤγουν διὰ τὴν ψυχὴν μου. Ὅμοίως ἔχω παλιάτζαν πήχες ἀπάνω κάτω ἔξ νὰ τὴν δώσουν νὰ ἐδυθοῦν πτωχὰ διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 30/4/1523, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 71· Διαθέτρια: Ἀνέζα Ἱεράκενα, «... Ἔτι ἀφίημι τὴν ἐνδυμασίαν μου, καθὼς ἐστί, πενήτων καὶ πένησῶν διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 31/5/1528, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 124· Διαθέτρια: Αντριάνα Πατελαροπούλα, 10/12/1645, *Μαρίνος Αρχολέος*, αρ. 263 (σε περίληψη).

49. 20/11/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Δ', αρ. 323· 22/10/1593, *Michiel Grudenigo*, αρ. 34.

κληροδοτημάτων, αποτυπώνοντας κάποιες από τις εκφάνσεις που προσελάμβανε η φιλανθρωπία σε αυτόν τον τομέα, αφού εκτός από αυτούσια ενδύματα συνηθισμένη ήταν επίσης η κατάλεια χρηματικών ποσών που προοριζόταν για την ένδυση είτε καθορισμένων ατόμων⁵⁰ είτε γενικότερα των πτωχών⁵¹. Διαδεδομένη για παράδειγμα προβάλλει η φροντίδα εξασφάλισης ενδυμάτων και ρουχισμού για τους ασθενείς και τους τροφίμους των διαφόρων ευαγών ιδρυμάτων, που κατά καιρούς λειτουργούσαν στον Χάνδακα⁵². Πρώτο σε προτίμηση φαίνεται να έρχεται το Ίδρυμα του Αγίου Λαζάρου. Πρόκειται για το μακροβιότερο φιλανθρωπικό ίδρυμα του Χάνδακα, οι εγκαταστάσεις του οποίου βρισκόταν έξω από την Πύλη του Παντοκράτορα. Αρχικά προοριζόταν για την περίθαλψη των λεπρών και αυτών που έπασχαν από μεταδοτικές ασθένειες, από το 16^ο όμως αιώνα και έπειτα μαρτυρείται να λειτουργεί και ως πτωχοκομείο⁵³. Η σε ένα πρώτο επίπεδο αόριστη κατάληψη ενός χρηματικού κληροδοτήματος υπέρ των ασθενών του ιδρύματος, προσλαμβάνει συγκεκριμένες διαστάσεις όταν ρητά καθορίζεται ότι τα χρήματα πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την έν-

50. Διαθέτρια: Marchesina, relictā Paganucii, «... In primis dimitto presbitero Iacobo, filio meo, yperpera in cretensia currentia octo, quibus commissarii mei predicti debeant sibi facere vestimenta ...», 3/1/1348 (m.v. 1347), McKee, Wills, αρ. 33· Διαθέτρια Aniça Ruçino, «... Item volo quod fiat vestimentum Petro Donato valoris yperperorum decem pro anima mea ...», 29/7/1376, McKee, Wills, αρ. 693· Διαθέτης: Μιχάλης Κότης, «... Ἀκομή ἀφίνω τῆς Ἀννίτζας Φράγγενας ἓνα ποκάμισον καὶ ἓνα φουστάνιν λινοδύμητον, τὰ ὅποια νὰ τῆς κάμνουν οἱ κουμεσάριοί μου διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 12/8/1513, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 38· Διαθέτρια: Τζάννα Τζενοπούλα, «... Ἐτι ἀφίημι τῆς κερα Ὠρισας Ντεμέτζενας, τῆς ἐξαδέλφης μου, δουκάτα ἐξ ἀπὸ τὰ καλά μου διὰ νὰ κάμη μίαν σάρτζαν μαύρην, νὰ μὲ θλίβῃ ...», 30/4/1523, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 71.

51. Διαθέτρια: Maria Barbo, «... Item volo quod fiat quatuor pauperibus fustagnum unum pro qualibet et calciamenta ...», 4/11/1312, McKee, Wills, αρ. 354· Διαθέτης: Iacobus Cordeferro, «... Item volo quod ematur panum de griso et de tella iperperorum centum pro induendis pauperibus ...», 15/11/1330, McKee, Wills, αρ. 20· Διαθέτης: Marcus Cornario, «... Item yperpera triginta pro induendo pauperos et pauperas ...», 30/8/1326, McKee, Wills, αρ. 239· Διαθέτρια Marchesina Tanto, «... Item volo et ordino quod expendantur yperpera quinquaginta pro faciendo camisas et fustaneos, que camisie et fustanei dari debeant, videlicet soldatis, pauperibus, infirmis secundum quod videbitur predictis commissariis meis ...», 12/5/1366, McKee, Wills, αρ. 733· Διαθέτρια: Maricoli Bolani, «... Item volo quod ematur tella valoris yperperorum X et induantur pauperes pro anima mea ...», 5/11/1381, McKee, Wills, αρ. 711· Διαθέτης: Νικολὸς Τζηρίγος, «... Ἐτι ἀφίημι δουκάτα κορέντε δώδεκα ἀπὸ τὰ καλά μου ἵνα ἐνδύσῃ ἡ κουμεσάριά μου τόσα πτωχὰ ἅπερ αὐτῆς φανῇ, καὶ γυναῖκας καὶ ἄνδρας διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 10/5/1531, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 148.

52. Βλ. σχετ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996.

53. Βλ. σχετ. Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σσ. 137-147.

δυση των ασθενών⁵⁴, ενώ σε μία άλλη μορφή της η βούληση των διαθετών επιβάλλει την κληροδοσία συγκεκριμένων υφασμάτων και ενδυμάτων από το βεστιάριο τους⁵⁵.

Ανάλογα κληροδοτήματα φυσικά εντοπίζονται και για τα υπόλοιπα ιδρύματα που βρισκόταν στον αστικό ιστό του Χάνδακα όπως αυτό της Παναγίας των Σταυροφόρων, στο οποίο και λειτουργούσε νοσοκομείο - πτωχοκομείο, ή το νοσοκομείο του Αγίου Πνεύματος ή νέο νοσοκομείο⁵⁶, ιδρύματα που θα πρέπει να ταυτιστούν με το αυτό του Αγίου Αντωνίου των Επαιτών⁵⁷. Αξίζει τέλος εδώ να σημειωθεί ότι η κατάληψη αυτούσιων

54. Διαθέτρια: Milliorina Vidho, «... Et yperpera septem dimitto infirmis Sancti Laçari, pro quibus yperpera septem emantur tantum fustaneum per suprascriptos meos commissarios quantum ascendunt dicta yperpera septem et indumentum dicti infirmi Sancti Laçari ...», 11/7/1322, McKee, Wills, αρ. 398. Διαθέτρια: Maria Mudacio, «... Item dimitto yperpera novem pro faciendis fostaneis infirmis Sancti Lacari pro anima mea ...», 15/2/1330 (m.v. 1329), McKee, Wills, αρ. 17. Διαθέτρια: Richiolda Greco, «... Item dimitto yperpera quatuor ut ematur panum pro interulis fiendis infirmis Sancti Lacari ...», 6/8/1335, McKee, Wills, αρ. 432. Διαθέτρια: Frangulla Catellano, «... Item lasso yperperi X che sia spendhudo tella a vestitu li povri de San Lazaro ...», 22/12/1350, McKee, Wills, αρ. 255. Διαθέτης: Marcus Darvasio, 24/12/1453, *Dominicus Grimani*, αρ. 128. Διαθέτης: Antonius Chandachyti, «... Item volo quod fiant cuilibet infirmo Sancti Lacari de burgo Candide pignolatum unum et camisa una ...», 16/7/1361, McKee, Wills, αρ. 231. Διαθέτης: Iohannes Fuscarino, «... Item lago a Santo Laçaro ali levrosi che sia fato camisie et ço che parerà ali mie commissari yperpera V per anema mia ...», 8/12/1377, McKee, Wills, αρ. 701.

55. Διαθέτρια: Maria Sanuto, «... Item dimitto infirmis Sancti Laçari yperpera quinque et brachia centum telle pro eorum vestiri ...», 12/12/1376, McKee, Wills, αρ. 555. Πρβλ. Επίσης σχετ. και επόμενη υποσημείωση.

56. Διαθέτρια: Anastassu Caravello, «... Item dimitto infirmis ospitalis Sancte Marie Maiori de burgo Candida unam de meis cultris et unum par meorum lintheaminum que voluerint dicti commissarii ...», 30/7/1328, McKee, Wills, αρ. 16. Διαθέτης Iohannes de Spoleto, «... Item dimitto hospitali Sancte Marie Cruciferorum de burgo Candide yperpera duo in lintheaminibus seu lectis fiendis pauperibus dicti hospitalis ...», 2/7/1338, McKee, Wills, αρ. 434. Διαθέτης: Massimus de Rimano, «... Item dimitto hospitali novo Sancte Marie Cruciferorum de burgo Candide vocato Spiritus Sancti yperpera in cretensia currentia quinquaginta pro fiendis lectis lintheaminibus et cultris pro anima mea ...», 30/1/1348 (m.v. 1347), McKee, Wills, αρ. 34. Διαθέτης: Paulus Quirino, «... et infirmis ospitalis Genitricis Cruciferorum pro vestibibus yperpera quinque ...», 9/6/1348, McKee, Wills, αρ. 225. Διαθέτης: Marcus Darvasio, 24/12/1453, *Dominicus Grimani*, αρ. 128. Διαθέτης: Andrea Cornario, «... Item dimitto hospitali novo de burgo illud meum lectum de pluma quod est in meo casali de Psomopulla cum una cultra et uno pari lintheaminum et duobus orleriis ...», 19/6/1360, McKee, Wills, αρ. 275. Διαθέτρια: Maria Sanuto, «... Item dimitto hospitali novo ecclesie Sancte Marie Cruciferorum burghi predicti yperpera quinquet unum par lintheaminum ac unam cultram coghnam ...», 12/12/1376, McKee, Wills, αρ. 555. Διαθέτρια: Iacoba Dadho, «... Item dimitto dieri cultras decem parvas pro infirmis in hospitali Sancti Antonii pauperum burghi pro anima mea ...», 11/2/1417 (m.v. 1416), McKee, Wills, αρ. 677.

57. Βλ. σχετ. Παπαδία Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα κτλ.*, σσ. 61-87.

ενδυμάτων στα φιλανθρωπικά ιδρύματα για την ένδυση των τροφίμων τους αποτελεί ένα φαινόμενο που κατά κανόνα εντοπίζεται μέχρι και το 14^ο αιώνα. Αντίθετα τους επόμενους αιώνες παρατηρείται μία ποιοτική μεταβολή στην έκφραση της φιλανθρωπίας των διαθετών, αφού γενικεύονται οι κληροδοσίες χρημάτων, που αφήνονται στη διάθεση των διαχειριστών των διαφόρων ιδρυμάτων⁵⁸.

Σε κάθε περίπτωση ανεξάρτητα από τις παραπάνω ιδιαιτερότητες, οι κληροδοσίες ενδυμάτων αποβλέπουν σε γενικές γραμμές να καλύψουν ένα μεγάλο εύρος συναισθηματικών κυρίως αναγκών των διαθετών, δηλώνοντας ανάλογα με τις περιστάσεις ένδειξη εύνοιας και αγάπης αλλά και ενέχοντας για τα πολυτιμότερα τουλάχιστον από αυτά, το στοιχείο της μεταφοράς μίας οικονομικά αποτιμητής περιουσιακής ομάδας⁵⁹ ή ενός μεμονωμένου αντικειμένου, η αξία του οποίου μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις καθορίζεται ότι πρέπει να ρευστοποιηθεί για την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών⁶⁰. Με τη λογική αυτή είναι αρκετά συχνή η κληροδοσία όχι

Πανοπούλου 2012, σσ. 166-173 (όπου και πληροφορίες για την αδελφότητα που είχε την έδρα της στη μονή). Πρβλ. επίσης Ασπασία Παπαδάκη, «Νέα στοιχεία για τη Μονή της Παναγίας των Σταυροφόρων στον Χάνδακα. Τα κατάστιχα εσόδων και εξόδων του 16^{ου} αιώνα», *Πεπραγμένα του 9^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2004, σσ. 271-284· Ασπασία Παπαδάκη, «Ηγούμενοι της μονής των Σταυροφόρων στον Χάνδακα (16^{ος} αιώνας)», *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Γωγώ Βαρζελιώτη, Κ. Τσιχνάκης (επιμ.), Αθήνα 2013, σσ. 605-617.

58. Διαθέτης: Πγέρος Δαπόντες, «... Έτι αφίνω υπέρπυρα ε' εις τόν Άγιον Λάζαρον έν ω είσιν οί λωβοί ...», 6/4/1508, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 5· Διαθέτρια: Αϊκατερίνα χήρα του ποτέ κύρ Τζώρτζη Ντακάταρω, «... Έτι αφίνω εις τόν Άγιον Λάζαρον διά την ψυχήν μου υπέρπυρα ε' να τὰ δώσουν οί κουμεσάριοί μου ίδια εις τὰς χείρας τών πτωχών ...», 13/1/1518 (m.v. 1517), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 50· Διαθέτης: Νικολός Κουρεφας, «... Έτι αφήμι τών πτωχών του σπιτάλε της Άγίας Θεοδοσίας υπέρπυρα δέκα διά την ψυχήν μου καί τών πτωχών του σπιτάλε της Κυρίας του Φόρου αφήμι άλλα υπέρπυρα δέκα διά την ψυχήν μου ... Έτι αφήμι τών λωβών όντων εις τόν Άγιον Λάζαρον υπέρπυρα δέκα διά την ψυχήν μου ...», 1/2/1524 (m.v. 1523), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 86.

59. Αφού δεν είναι λίγες οι φορές που τα καταλειπόμενα ενδύματα εκλαμβάνονται ως τέτοια: Διαθέτρια: Herini, Nigro, 2/4/1332, McKee, Wills, αρ. 422· Διαθέτρια: Marudalena Bonohomo, «... Item dimitto Margarite, filie anime mee ... unam caselam meam, in qua sunt quatuor camisie, duo facolia et una cultra alba nova, que omnia dimitto dicte Margerite pro anima mea ...», 15/3/1341, McKee, Wills, αρ. 308· Διαθέτης: Μιχαήλ Τζουλίας Ντατσηρίγος, «... Έτι θέλω όκαι ει τι άρα εισι τεταμμένα προικίον της Καλής, της παιδίσκης του οίκου μου, ήτις προίκα έστιν ήσφαλισμένη έν μία κασέλα ...», 20/4/1517, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 48.

60. Διαθέτρια: Maria Belacura, «... Inprimis dimitto suprascripto Nicolao Gadelario suprascripto comissario meo, cingulum meum argentum et clamidem meam de Tripoli, ad hoc quod ipse Nicolaus faciet me sepeliri prout conveniet et decebit ... Item ordino quod mantellum meum de viridi cum cendato vermilie subter vendatur. Ex denariis cuius habitis emantur candelle ...», 18/12/1331, McKee, Wills, αρ. 384· Διαθέτης: Gratonus

μόνο ενδυμάτων αλλά και αδιαμόρφωτων υφασμάτων⁶¹ καθώς και πρώτων υλών, κυρίως νημάτων μεταξιού ή λιναριού⁶². Φυσικά για μία πιο ενδελεχή ερμηνεία του όλου φαινομένου δεν είναι δυνατόν να μην προσμετρηθεί και το βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα και η έντονη μεταφυσική αγωνία που διαπνέει τους διαθέτες⁶³, οι οποίοι δεν παραλείπουν σε κάθε τέτοια περίπτωση να τονίσουν ότι η κληροδοσία αποσκοπεί στην ψυχική τους σωτηρία⁶⁴, απαιτώντας μάλιστα, αν οι αποδεκτές είναι μοναστηριακά ιδρύματα

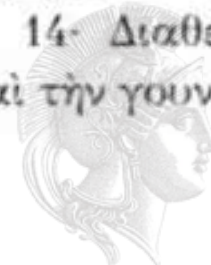
Dandulo, «... Item volo quod mees vestes tam ille quas habeo hic Candide quam ille quas habeo Venetiis vendantur et dentur pro anima mea ...», 31/3/1376, McKee, Wills, αρ. 767. Διαθέτης: Andreas Duodo, «... Item volo quod omnes mee vestes et res quas habeo huc Candide vendantur et de precio earum solvantur expense mee sepulture ...», 27/3/1412, McKee, Wills, αρ. 668. Διαθέτρια: Έλισάβετ Βαγιάνενα, «... Καὶ θέλω νὰ πουληθοῦσιν ἡ παλαιογουνέλα μου καὶ τὰ δύο μου φουστάνια καὶ ἀπ' αὐτὰ τὰ δηνάρια νὰ θαπτῶ καὶ νὰ κυβευθῶ καὶ νὰ μνημονευθῶ, ὅπου σώσουν ...», 17/7/1509, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 14. Διαθέτρια: Μαρία Πάλμπενα, «... Ἔτι θέλω νὰ πουλήσῃ ὁ κουμεσάρειός μου τὴν σάρτζαν μου τὴν κόκκινην καὶ τὸ καμηζῶτον μου καὶ ταῖς σκούφιες μου νὰ δοθοῦν διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 27/8/1531, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 150. Διαθέτρια: Cassandra Corner, «... Item vol et ordena che tutte le sue vesture et altri drapi che si trova haver sian prima venduti per esser pagati l'infrascritti legati che lascia per l'anima sua ...», 28/5/1597, Zorzi Troilo, αρ. 77.

61. Διαθέτρια: Cecilia de Ragusio, «... Item volo quod pani mei dorsus dentur pauperibus mulieribus pro anima mea ...», 27/8/1346, McKee, Wills, αρ. 147. Διαθέτρια: Cali Tataro, «... Item dimitto Sophye, filie Hemanuelis Musurachi, cultram mei lecti et brachia duodecim telle de lino ...», 1/6/1359, McKee, Wills, αρ. 166. Διαθέτρια: Αἰκατερίνα, χήρα τοῦ ποτὲ κῦρ Τζώρτζη Ντακάταρω, «... Καὶ ἀκομὴ ἀφίνω τῆς καὶ πανὶν λινὸν πῆγες διακόσαις ἐννέα ἀπάνω κάτω ...», 13/1/1518 (m.v. 1517), Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 50. Διαθέτρια: Τζάννα Τζενοπούλα, «... Ἔτι ἀφίημι πανὶν λινὸν λευκαμένον πῆγες οὐκ ἀπάνω κάτω νὰ τὸ κάμουν τόσα ποκάμησα γυναικεῖα καὶ ἀνδρίκεια νὰ τὰ δώσουν πᾶσα ἓνα ἐνὸς πτωχοῦ ... Ὅμοίως ἔχω παλιάτζαν πῆγες ἀπάνω κάτω ξ', νὰ τὴν δώσουν νὰ ἐνδυθοῦν πτωχὰ διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 30/4/1523, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 71. Διαθέτρια: Ντινιά Σακοραφοπούλα, 14/5/1601, Ιωάννης Βλαστός, αρ. 125.

62. Διαθέτρια: Eudochia Suriano, «... Item dimitto Xenii, propinque mee ... libras duas de cuculi partim filati et partim non ...», 22/3/1332, McKee, Wills, αρ. 136. Διαθέτρια: Αἰκατερίνα, χήρα τοῦ ποτὲ κῦρ Τζώρτζη Ντακάταρω, 13/1/1518 (m.v. 1517), Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 50. Διαθέτης: Τζώρτζης Καλονάς, 4/5/1600, Ιωάννης Βλαστός, αρ. 22.

63. Βλ. σχετ. G. Hofmann, «Il pensiero religioso nelle donazioni e nei testamenti dei Veneziani di Creta», *Civiltà Cattolica* 95 (1944), 20-226. Πρβλ. επίσης A. Samaritani, «Mentalità religiosa nell'ora del testamento in una città italiana: Ferrara durante la tempesta degli ordini mendicanti (sec. XIII-XIV)», *Analecta Pomposiana* 7 (1982), 59-129.

64. Διαθέτρια: Agnes Taiapetra, «... Item dimitto Marie Evrionene meum mantelum nigrum et meam grisam quam porto pro anima mea ...», 15/2/1333 (m.v. 1332), McKee, Wills, αρ. 456. Διαθέτρια: Έλισάβετ Βαγιάνενα, «... Ἀκομὴ καὶ μίαν ζυγὴν σενδόνια, τὸ ἐν πετζῶν δύο καὶ τὸ ἕτερον τριῶν. Καὶ ταῦτα ἀφίνω τοῦ εἰρημένου Μανούσω διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 17/7/1509, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 14. Διαθέτρια: Ἀνέζα Ὑαλεάδενα, «... Ἔτι ἀφίημι τῆς Ἀνέζας Ντιάνας φουστάνιν ἓνα καὶ τὴν γουνέλαν μου τὴν

ή ιερείς, τις ανάλογες επιμνημόσυνες τελετές και λειτουργίες και υπολογίζοντας τα παρεχόμενα είδη ως αμοιβή⁶⁵.

Το είδος όμως των κληροδοτημάτων μίας διαθήκης φαίνεται να το επηρεάζουν και εξωτερικοί παράγοντες. Κάτω από την πίεση μίας ασθένειας ή ακόμη περισσότερο μίας εγκυμοσύνης, οι κληροδοσίες ενδυμάτων τίθενται εξ ορισμού σε δεύτερη μοίρα. Αυτό που εν προκειμένω προτάσσεται είναι η ανάγκη εξασφάλισης σημαντικότερων περιουσιακών αγαθών. Στη διαθήκη για παράδειγμα που συντάσσει τον Οκτώβριο του 1525 η Κωνσταντίνα Ανδρίτσαινα κατά τη διάρκεια της λοχείας της, η σκέψη που κυριαρχεί είναι η όσο το δυνατόν καλύτερη ρύθμιση της κηδεμονίας του νεογέννητου παιδιού της, το οποίο και αφήνει στη μέριμνα των αδελφών της και όχι φυσικά η διευθέτηση της μεταθανάτιας τύχης των ενδυμάτων της⁶⁶.

Εξάλλου θα πρέπει να σημειωθεί ότι για την αρτιότερη κατανόηση της παρεχόμενης από τις διαθήκες εικόνας, καλό θα ήταν να προσμετρηθούν και κάποιοι εξωτερικοί παράγοντες, όπως οι συνθήκες σύνταξης της διαθήκης, το φύλο του διαθέτη, η ηλικία του, η κοινωνική του τάξη και η οικονομική του κατάσταση. Η συγκριτική μελέτη περισσότερων από 1200 διαθη-

κόκκινη διατὴν ψυχὴν μου ...», 3/7/1528, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 125· Διαθέτρια: Βαρβάρα Πλουσαδινοπούλα, «... ἀκομή ἀφινω τῆς γινεκός όπου με λατρεύει, ἡγουν τῆς Μαρχεζίνα, τό πλιτζούνι μου καὶ εναν φουστάνη καὶ ἕναν ποκάμησο καὶ ἕνα ζευγάρη σιντόνια, να δοθούσει δια τὴν ψυχὴν μου ...», 6/5/1531, *Αντώνιος Γιαλέας*, αρ. 20-21· Διαθέτρια: Ντινιά Σακοραφοπούλα, «... Ακόμι αφήνη τζι Τζορτζίνας Λουμπινολεδοπούλας μια μπαλέτζα καὶ ἕνα σετόνη οδιά τι ψιχή τζη ...», 14/5/1601, *Ιωάννης Βλαστός*, αρ. 125· Διαθέτρια: Ντιανα Κορναροπούλα, «... Αφίνο τζη ἀδελφίς μου τζη νατουράλε ... καὶ τέσερα ποκάμισα απου τα δικά μου καὶ τὴν καρπέτα μου με τζή γούνες νὰ με μακαρήζη ...», 18/5/1640, *Μαυρομάτης* 1986, αρ. 9.

65. Διαθέτης: Thomas Bollani, «... Item dimitto conventui Fratrum Predicatorum de Candida meam robam de gardenale et yperpera decem pro missis celebrandis pro anima mea ...», 22/4/1348, *McKee, Wills*, αρ. 78· Διαθέτρια: Κατερίνα χήρα, γυναῖκα τοῦ ποτὲ μαῖστρο-Γεώργη Νταρίβου, 15/11/1511, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 29· Διαθέτρια: Ἀνέζα Ὑαλεάδενα, «... Ἐτι ἀφήμι ταπέδον ἕνα ... τοῦ ἱερέως τῆς Κερα Ἐλεούσας, ἵνα μοι ποιήση τόσας λειτουργίας ...», 3/7/1528, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 125· Διαθέτρια: Ντινιά Σακοραφοπούλα, «... Ακόμι αφήνη του εβλαβέστατου παπά κηρ Διμίτρι Σακόραφου πανή πίχες ἡκοσι, οκτὸ πίχες δίμιτο καὶ τα ἴλο ἀπόχι το, να τζι κάμι ἕνα σαράνταλούτρουγο οδιά τι ψιχὴν τζη καὶ να μι μπορί να του δόσι ἄλη πλερομί παρά μόνο το λεγόμενο πανή, κατὰ πος του το αφήνη ...», 14/5/1601, *Ιωάννης Βλαστός*, αρ. 125· Διαθέτρια: Μαρία Βαρουχοπούλα, «... ἀκομή ἀφίनि δια ὄνομαν τζι ψυχὴ τζι τοῦ ἀφέντι πατέρα Θεοφίλου ἕνα σεντόνι καὶ μία λουτρομπόλλια, δια να τινε μνιμονεύγι ...», 7/8/1607, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 449.

66. Διαθέτρια: Κωνσταντίνα Ἀνδρίτζενα, 25/10/1525, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 107. Πρβλ. ἐπίσης Διαθέτρια: Ἀννέζα Πασχαλίγενα, 5/10/1515, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 45· Διαθέτρια: Φραγγισκῆνα Καλαβρούδενα, 11/7/1523, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 74· Διαθέτρια: Marussa Calergi, 30/11/1592, *Zorzi Troilo*, αρ. 41.

κών κατέστησε εμφανές ότι σε σχέση με τους άνδρες διαθέτες, οι γυναίκες είναι αυτές που μνημονεύουν συχνότερα και σε μεγαλύτερο ποσοστό στις διαθήκες τους ενδύματα⁶⁷. Στο αποτέλεσμα αυτό σημαντικό ρόλο φαίνεται να παίζει ανάμεσα στα άλλα και η πεποίθησή τους ότι παρόμοια αντικείμενα, αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος των προικίων αγαθών τους, γεγονός που τις καθιστούσε εξ ορισμού νόμιμες διαχειρίστριές τους.

Δεν είναι όμως μόνο τα κληροδοτήματα που σε μία διάταξη τελευταίας βουλήσεως αναφέρονται στα ενδύματα. Αρκετές σχετικές πληροφορίες μπορεί να αντλήσει κανείς και από τα αποσπάσματα εκείνα των διαθηκών όπου ο συντάκτης δίνει οδηγίες για την ταφή του. Σε ένα μεγάλο λοιπόν ποσοστό διαθηκών, αμέσως μετά τον ορισμό των εκτελεστών της διαθήκης, καθορίζεται με αρκετές λεπτομέρειες η μεταθανάτια τύχη του λειψάνου του διαθέτη, ο τόπος ταφής του και η ανέγερση του επιτύμβιου μνημείου⁶⁸, η τελετή κήδευσής του⁶⁹, ακόμη και τα ενδύματα με τα οποία επιθυμεί να

67. Πρβλ. σχετ. Πίνακα II.

68. Πρβλ. σχετ. Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Έργα “σπουδαίων” και μουράρων, γλυπτική και αρχιτεκτονική στην Κρήτη τον 16^ο αιώνα με βάση αρχειακές πηγές», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ρέθυμνο 1995, σσ. 365-368· Καζανάκη-Λάππα 2004, 123-126 και 135-136· Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16^{ος}-17^{ος} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 127-133. Πρβλ. επίσης Αριές 1997, σσ. 79-87 καθώς και 124-143· A. Prosperi, «Il volto della Gorgone. Studi e ricerche sul senso della morte e sulla disciplina delle sepolture tra medioevo ed età moderna», *La morte e i suoi riti in Italia tra Medioevo e prima età moderna*, F. Salvestrini, G.-M. Varanini, Anna Zangarini (a cura), Firenze 2007, σσ. 26-29· Guzzetti, ό.π., σσ. 19-23· Despina Vlassi, «Le ricchezze delle donne. Pratica testamentaria in seno alle famiglie greche di Venezia (XVI-XVIII sec.)», *Oltre la morte. Testamenti di Greci e Veneziani redatti a Venezia o in territorio Greco-veneziano nei sec. XIV-XVIII. Atti del incontro scientifico*, Venezia, 22-23 gennaio 2007, Chryssa Maltezos e Gogo Varzelioti (a cura), Venezia 2008, σσ. 90-91.

69. Διαθέτης: Marcus Capaci, «... Item dimitto ecclesie Sancti Demitrii de Candida, in quo volo quod sepeliar, yperpera in cretensia currentia tria pro eius opere ...», 31/5/1321, McKee, Wills, αρ. 6· Διαθέτρια: Anastassu Caravello, «... Volo quod expendatur iperpera viginti in mio sepeliri, ita quod sepeliar honorate et bene ...», 30/7/1328, McKee, Wills, αρ. 16· Διαθέτης: Iohannes Saracenus, «... Item volo et ordino quod dicta uxor et comisaria mea faciat me sepeliri in loco ecclesie sancte Laçari et statim post mortem meam faciat fieri quatuor paraclitica sive orationes per presbyteros pro anima mea, similiter et quatuor missas ...», 6/6/1333(;), McKee, Wills, αρ. 107· Διαθέτρια: Marchesina Descamato, «... Item volo quod corpus meum sepelietur in ecclesia Sancti Pantaleonis, que est prope portam moli ...», 12/8/1406, McKee, Wills, αρ. 662· Διαθέτης: Πγέρος Δαπόντες, «... Έτι εάν αποθάνω, θάψειν με εις τον Άγιον Πέτρον, εις την αρχλαν μου ...», 6/4/1508, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 5· Διαθέτρια: Μαρία Στεφανοπούλα, «... Έτι αφίνω της κερα Έλενας της Αγρούδενας, της ανεψιας μου, το μαντί μου δια την ψυχήν μου συν τουτο, ει αφίησι [νὰ] θαπτω εις την αρχλαν, ητις εστι εις τον Μέγαν Γεώργιον τον Καμαριότην ...», 22/9/1508, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 8· Διαθέτρια: Τζανέττα Κοντολιάδενα,

ταφεί το σώμα του⁷⁰. Από τους παραπάνω όρους οι τελετουργικές και οι ενδυματολογικές κυρίως οδηγίες φαίνεται να στοχεύουν στον περιορισμό οποιασδήποτε μορφής επίδειξης και πολυτέλειας⁷¹. Εξάλλου παρόμοιους περιορισμούς προσπαθούσε να επιβάλλει και η ίδια η επίσημη εκκλησία. Με απόφασή του λατίνου Αρχιεπισκόπου Κρήτης Fantino Dandolo απαγορεύτηκε ανάμεσα στα άλλα με ποινή αφορισμού τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους Λατίνους η ταφή των νεκρών και ιδιαίτερα των γυναικών, στολισμένων με κοσμήματα και πολυτελή ενδύματα. Τη συγκεκριμένη διάταξη θα ενσωματώσει στις αποφάσεις της η μεταγενέστερη Σύνοδος του Gerolamo Dandolo⁷². Οι κανόνες αυτοί, οι οποίοι αναμφίβολα απηχούν παλαι-

«... θάπτειν με καὶ κηδεύειν με καὶ βαλλεῖν με ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῶν Μεσαμπελίων, ἐν ᾗ ἐστὶ καὶ ἡ μήτηρ μου ...», 26/2/1509 (m.v. 1508), Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 12· Διαθέτης: Θεοτόκης Κληρονομιάς, 10/1/1535, Ἰωάννης Ολόκαλος, αρ. 148· Διαθέτρια: Μανταλένα Σεμιτόκολο, 3/8/1607, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 448· Διαθέτης: Νικολός Κιότζας, 22/8/1644, Μαρίνος Αρχολέος, αρ. 113 (σε περίληψη). Για τη συνήθεια ταφής στις εκκλησίες βλ. σχετ. διάταγμα του 1365, με το οποίο και καταβάλλονται προσπάθειες για τον περιορισμό του φαινομένου, επιτρέποντας τη χρήση μόνο των υφισταμένων τάφων: 9/5/1365, Jegerlehner 1904, 466-467. Πρβλ. επίσης Κουκουλές 1940, 31 καθώς και Καζανάκη-Λάππα 2004, 126-130· Λαμπρινός, ό.π., 134-136.

70. Διαθέτης: Daniel Greco, «... Primo namque omnium volo quod in die obitus mei induatur corpus cum de meliori roba quam habeo et deferatur ad monasterium Fratrum Minorum de Candida cum dupleriis viginti et completo officio sepulture mee presentetur ipsa roba eisdem Fratribus ...», 7/5/1348, McKee, Wills, αρ. 218· Διαθέτρια: Francescina Sofiano, 29/7/1589, Zorzi Troilo, αρ. 17· Διαθέτρια: Ζαμπια Κορναροπούλα, «... Θέλο ... το κορμί μου να είναι θαμένο ις το μοναστήρι του Σαν Φραντσέσκο ... και να μου βάλου τι μάβρι μου σάρτζα και με τιν άσπριν μου πόλια ...», 16/11/1620, Μαυρομάτης 1986, αρ. 1· Διαθέτης: Ντζάν Φραντζέσκος Κορνάρος, «... Ακόμη θέλω και οσάν αποθάνω ... να με ορδινιάσου εις το καδελέτο κατά την τάξην μου με τα ρούχα μου τα μαύρα ...», 7/4/1622, Μαυρομάτης 1986, αρ. 3· Διαθέτρια: Μαθιά ή Μπονοπούλα, «... Θελο και να θαφτό σκλέτα (απλά) με τη σαρτζα μου και το παραμάντη μου ...», 8/6/1623, Μαυρομάτης 1986, αρ. 5· Διαθέτης: Τζώρτζης Λομβάρδος, 25/11/1644, Μαρίνος Αρχολέος, αρ. 141 (σε περίληψη). Πρβλ. επίσης ενδεικτ. E. Piltz, *Costume in Life and Death in Byzantium*, *Bysans och Norden: Akta för Nordiska forskarkursen i byzantinsk konstvetenskap*, Uppsala 1989· Καζανάκη-Λάππα 2004, 122-123.

71. Διαθέτρια: Cecilia de Ragusio, «... Item volo sepeliri apud suprascriptos Fratres Minores more pauperum mulierum ...», 27/8/1346, McKee, Wills, αρ. 147· Διαθέτρια: Mariçoli Quirino, «... Item volo sepeliri in dicto monasterio Fratrum predicatorum quam humiliter et pauperius possit ...», 15/9/1380, McKee, Wills, αρ. 778· Διαθέτης: Andrea Cornaro, «... La mia sepoltura ouer mortorio sia fatta priuatam(en)te et senza alcuna pompa ...», 10/3/1611, Σπανάκης 1955, 394· Διαθέτης: Ντζάν Φραντζέσκος Κορνάρος, 7/4/1622, Μαυρομάτης 1986, αρ. 3· Διαθέτης: Francesco Bragadin, «... Voglio che, quando Sua Divina Maesta chiamera in se l'anima mia ... et il mio corpo sia messo in deposito nella chiesa medesima di questo glorioso Santo, senza alcuna pompa o cerimonia per esser poi trasportato a Venetia, nella chiesa di Santi Zuanne Polo ...», 23/10/1664, Τσουραπά 2006, 238-241, αρ. 1. Πρβλ. επίσης Κουκουλές 1940, σ. 30.

72. Βλ. σχετ. Ξηρουχάκης 1933, 60-62 (σε μετάφραση). Πρβλ. επίσης Κουκουλές 1940, 32.

ότερες διατάξεις φαίνεται να έχουν επηρεάσει ουσιαστικά τους διαθέτες με αποτέλεσμα τα ενδύματα που συνήθως ορίζουν για να ταφούν να είναι ευτελή και απλά, ενώ δίνονται εντολές για την τέλεση της κηδείας με λιτό τυπικό και χωρίς τη συνοδεία μεγάλου αριθμού ιερέων⁷³ ή μοιρολογίστρων που σύμφωνα με τα τοπικά έθιμα, παρευρίσκονταν σε παρόμοιες τελετές⁷⁴ παρά τις επαναλαμβανόμενες απαγορεύσεις τόσο από την πολιτεία όσο και από τις εκκλησιαστικές αρχές⁷⁵. Ο Στάης Πάντιμος για παράδειγμα, από το Ρέθυμνο, στη διαθήκη που συντάσσει τον Δεκέμβριο του 1633 καθορίζει να τον θάψουν με ένα απλό ένδυμα που να μοιάζει με μοναχικό, και τα χρήματα που θα ξοδευόταν για την κήδευσή του να μοιραστούν στους πτωχούς⁷⁶. Με αφορμή μάλιστα αυτό το παράδειγμα αξίζει να αναφερθεί

73. Διαθέτης: Antonius Mudacio, «... Et in sepelliendo me volo quod sint presentes Capitulum ecclesie Sancti Titi et Fratres Minores conventus predicti et non sint alii clerici, neque ullus episcopus ...», 22/12/1370, McKee, *Wills*, αρ. 278· Διαθέτρια: Marina Cancar-uolo, «... Item volo quod ad meam mortem sit totum Capitulum grecum et debeant expendi dicto Capitulo et pauperibus yperpera vigintiquinque per suprascriptos meos comis-sarios ...», 27/8/1331, McKee, *Wills*, αρ. 415· Διαθέτης: Andreas deli Cavalieri, «... et quod intersit mee sepulture capitulum Sancti Titi et capitulum Sancti Francisci ...», 21/10/1380, McKee, *Wills*, αρ. 781· Διαθέτης: Angelo Oddi, 14/1/1609 (m.v. 1608), Κ. Λαμπρινός, «Σαν εξορία παντοτινή. Η πορεία του ιταλού μηχανικού Angelo Oddi στη βενετική Κρήτη», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 10 (2012), 56-58· Διαθέτρια: Ζαμπια Κορναροπούλα, «... Θέλο ... το κορμι μου να ηνε θαμενω ις το μοναστίρι του Σαν Φραντζεσκο, με διχος καμιας λογις πομπα, παρα με διω καπιτολα εκυνο του Σαν Τιτο καί του Σαν Φραντζέ-σκο με τεσερις τορτζες ασπρες ...», 16/11/1620, Μαυρομάτης 1986, αρ. 1· Διαθέτης: Ντζάν Φραντζέσκος Κορνάρος, 7/4/1622, Μαυρομάτης 1986, αρ. 3· Διαθέτρια: Ντιανα Κορναροπούλα, 1/2/1633 (m.v. 1632), Μαυρομάτης 1986, αρ. 7.

74. Διαθέτης Andrea Cornaro, «... ordino espressamente che non debbano lasciar per niun modo entrar in casa mia quelle donne cantarine, che in Greco si chiamano mirolotyres ...», 10/3/1611, Σπανάκης 1955, σ. 402· Διαθέτης: Ντζάν Φραντζέσκος Κορνάρος, «... Και απάνο εις όλα αφήνο ασιχορεσά της αυτής μου αρχόντισσας να μη θελήσει εις κανένα μόδον να βάλη να με ανακαλιστούσι ... ούδε εις το σπίτι ούδε εις την εκκλησία, γιατί ένε σινήθι εθνικό και όπου το κάμνη κριματίζεται ...», 7/4/1622, Μαυρομάτης 1986, αρ. 3· Διαθέτρια: Μαθια υ Κορναρα, «... Αχομι θελο κε το θαφuo μου να νε ορ Αβυ Μαρήας, πολα σκλητο κε να μυ μου βαρου καμπανους, γυατυ με πολύ θυλυμενυ κε κα-κορυζυκη, σαν υθελεν ο Θεος κυ μυρα μου, κε δε θελω αποφανυσες κε να με μυμονεβγ υ θυγατέρα μου, ος το χρόνο, με τζυ τορτζες μοναχα ... Κε ο,τυ κερον αποθανο κε να μυ με κλαφουν υ μυρολοϋτρες, παρα των υμέρα απου θελα ποθανυ μοναχα γυα κοντέντο τζυ θυγατερας μου, Κε ποκυ να χυ των εφυκυ μου, να μυ τζ αφυσυ πλυο να κλαφουσυ, γυατυ ενα δε μου κανου καλο κε δε θελο να τυς κουσυ ...», 23/4/1625, Μαυρομάτης 1986, αρ. 6. Για τη συνήθεια αυτή και τις ρίζες της πρβλ. ενδεικτ. Αριές 1997, 214-215.

75. 9/5/1365, Jegerlehner 1904, 467· στο ίδιο θέμα επανέρχονται και οι κανόνες της συνόδου του Gerolamo Lando: Οκτώβριος 1467, Ξηρουχάκης, 1930, 104, Επιγραφή XVII, αλλά και προγενέστερη διάταξη του Αρχιεπισκόπου Fantino Dandolo, Ξηρουχάκης 1933, 60-62 (σε μετάφραση). Πρβλ επίσης και Κουκουλές 1940, 26-28.

76. 31/12/1633, Τζώρτζης Πάντιμος, αρ. 100 (σε περίληψη).

και μία άλλη συνήθεια, αρκετά διαδεδομένη στο μεσαιωνικό κόσμο: η ταφή με μοναχικό ένδυμα. Το συγκεκριμένο φαινόμενο εντοπίζεται σε όλο το φάσμα των εξεταζόμενων αιώνων και αφορά τόσο τους καθολικούς όσο και τους ορθόδοξους κατοίκους του νησιού. Βέβαια ανάμεσα στις δύο δογματικές ομάδες υπάρχει μία ειδοποιός διαφορά. Στις τάξεις δηλαδή των λατίνων η ταφή με το ένδυμα κάποιου μοναχικού τάγματος δεν φαίνεται να επιφέρει την κτήση της μοναχικής ιδιότητας, αφού παρόμοια περιβολή πραγματοποιείται μετά το θάνατο του διαθέτη χωρίς ενδείξεις για την τέλεση μοναχικής κουράς⁷⁷.

Αντίθετα οι σχετικές ενδείξεις από τις διαθήκες των ορθοδόξων, αποδεικνύουν ότι μία τέτοια συνήθεια ξεπερνούσε το επίπεδο της νεκρικής μεταμφίεσης και υλοποιείτο με την τέλεση κανονικής μοναχικής κουράς⁷⁸ πριν από το θάνατο του διαθέτη⁷⁹. Για λόγους τέλος ενότητας θα πρέπει εδώ να ενταχθεί και η επιθυμία που εκφράζουν ορισμένοι διαθέτες να ταφούν με το επίσημο ένδυμα της αδελφότητας στην οποία ανήκουν⁸⁰.

Η αναφορά των διαθηκών δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς μία ακόμη μικρή υπόμνηση, που όμως ενδιαφέρει αφού καταδεικνύει με ένα άλλο, έμμεσο τρόπο, την οικονομική αλλά και τη συμβολική αξία του ενδύματος. Πρόκειται για ένα αρκετά συχνά επαναλαμβανόμενο στις διαθήκες

77. Διαθέτρια: Maria Faletro, «... Volo sepoliri in ecclesia Sancti Dominici Fratrum Predicatorum de Candida ... cum habitu Fratrum Predicatorum ...», 29/11/1326, McKee, Wills, αρ. 343· Διαθέτης: Τζανής Γραδενίγος, «... Έτι βούλομαι ... ενδύσασθαι τὸ σχῆμα τοῦ ἁγίου Δομινίκου ... Θέλω οὖν αὐτοὺς λαβεῖν τὸ ρηθὲν ἐνοίκιον τοῦ εἰρημένου μαγκαζένου διὰ τὸ δύνασθαι αὐτοὺς πληρωθῆναι τὸ σχῆμα καὶ τὸ ἄμπιτον, ὅπερ βούλομαι ἐνδυθῆναι τοῦ ἁγίου Δομινίκου ...», 18/1/1501, Σάθας, Διαθήκαι, αρ. 15 = Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 312-313, αρ. 3· Διαθέτης: Francesco Bragadin, «... Voglio che, quando Sua Divina Maesta chiamera in se l'anima mia, che sia vestito coll'habito di Sanctus Franciscus ...», 23/10/1664, Τσουραπά 2006, 238-241, αρ. 1. Πρβλ. σχετ. Αριές 1997, σ. 281. Πρβλ. σχετ. Πίνακα Ι.

78. Διαθέτρια: Μένεγα, θυγάτηρ τοῦ ποτὲ Ράλε, 11/1/1509 (m.v. 1508), Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 11· Διαθέτης: Μιχελής Ταουολάριος, «... Καὶ πρῶτον ἀπάντων θέλω γενέσθαι μοναχὸς ὑπὸ τοῦ πνευματικοῦ μου πατρὸς τοῦ ὄντος ἐν τῇ μονῇ τῆς Κυρίας τῆς Γεσθημανῆς. Καὶ θέλω νὰ ἐξοδιαστοῦν ἀπὸ τὰ εὐρίσκοντά μου νὰ καλογερευτῶ ...», 30/1/1529 (m.v. 1528), Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 128· Διαθέτρια: Μαρχεζίνα Βλαστοπούλα, 1/10/1600, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 92. Πρβλ. σχετ. Πίνακα Ι.

79. Πάντως μία αρκετά μεταγενέστερη μαρτυρία (1756) από τη διαθήκη ενός ορθόδοξου κατοίκου της Βενετίας δείχνει ότι η βενετική συνήθεια της ταφής με μοναχικό ένδυμα, χωρίς να συνδέεται με μοναχική κουρά, φαίνεται ότι υιοθετήθηκε και από κάποιους ορθοδόξους: 1/3/1756, Κ. Μέρτζιος, «Μικρός Ελληνομνήμων, τεύχος δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* 9/98 (Ιούνιος 1960), 480-484 (σε μετάφραση).

80. Διαθέτης: Andrea Cornaro, «... La mia sepoltura ouer mortorio sia fatta priuatam(en)te et senza alcuna pompa, et io sia uestito con la mia capa della nostra scola benedetta di San Zuani ...», 10/3/1611, Σπανάκης 1955, 389. Πρβλ. σχετ. Πανοπούλου 2012, σ. 64 όπου και περισσότερα παραδείγματα από αδημοσίευτο υλικό.

όρο, σύμφωνα με τον οποίο καταλείπεται δικαίωμα διατροφής και ένδυσης σε συγκεκριμένα πρόσωπα του ευρύτερου οικογενειακού περιβάλλοντος των διαθετών είτε πρόκειται για τους γονείς⁸¹ και τις συζύγους⁸² τους, είτε για κάποιους πιστούς υπηρέτες και ψυχοπαίδια τους⁸³ είτε τέλος για τα νόθα παιδιά τους⁸⁴. Οι κληροδοσίες αυτές, είναι κατά κανόνα αρκετά αόριστες ως προς το περιεχόμενό τους, αφού για την υλοποίησή τους έπρεπε να ληφθούν υπόψη παράμετροι όπως η κοινωνική τάξη κληρονόμου και κληροδόχου, η οικονομική τους κατάσταση κτλ.⁸⁵. Οι σχετικές αποδείξεις είσπραξης – έστω και σπάνιες – έρχονται να επιβεβαιώσουν τη λειτουργία παρόμοιων κληροδοσιών⁸⁶.

81. Διαθέτης: Pantalucius Quirino, «... volo quod de meis bonis dicta mater mea habeat victum et vestitum et domum pro sua habitatione prout sibi erit conveniens donec vixerit ...», 15/6/1362, McKee, *Wills*, αρ. 273.

82. Διαθέτης: Thomas Pantaleo, 17/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 71· Διαθέτης: Georgius Mussalo, «... Item volo et ordino quod suprascripta Sophia, uxor mea, stare et habitare debeat cum filiis et filiabus meis pro manutendo et gubernando eos et habeat de meis bonis victum et vestitum donec ipsa vidauerit ...», 11/4/1348, McKee, *Wills*, αρ. 44· Διαθέτης: Michaletus Mauroceno, «... Laso che la dita mia muier sia vestidha e vito de mie beni como convien a centil dona ...», 10/4/1363, McKee, *Wills*, αρ. 272· Διαθέτης: Marcus Vasallo, «... Item volo quod suprascripta uxor et commissaria mea habeat de meis bonis pro eius victu et vestitu ... et quo debeat sibi efici vestes singulis duobus annis succesivis venturis secundum eius conditionem ...», 2/5/1376, McKee, *Wills*, αρ. 691.

83. Διαθέτης: Franciscus Goco, «... Item volo et ordino quod suprascripta Maria, filia mea, picochara habeat victum et vestitum in domo mea de bonis meis donec vixerit suprascripta uxor et commissaria mea ...», 26/4/1341, McKee, *Wills*, αρ. 21· Διαθέτης: Paulus Quirimo, «... Et si Michael bulgarus ... voluerit stare in domu mea fiant ei expensse victus et vestitus donec vixerit ...», 9/6/1348, McKee, *Wills*, αρ. 225.

84. Διαθέτης: Victor Taliapietra, «... Et volo quod Ianulius et Andreas suprascripti debeant stare in domo mea et esse cum suprascriptis Iacobo et Matheo filiis, et habere de meis bonis victum et vestitum convenienter, donec stare et esse cum eis voluerint ...», 25/8/1343, (3/12/1364), Elisabeth Santschi (ed.), *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976 (εδώ *Sentenze Civili*), αρ. 15· Διαθέτης: Petrus Campani, «... Item volo quos Agnes, filia mea naturalis, nutriatur in domu mea et fiant ei expense victu et vestitu hinc ad annos quinque ...», 31/5/1348, McKee, *Wills*, αρ. 222· Διαθέτρια: Νικολόζα Σανγκουινάτσου, 9/11/1644, *Μαρίνος Αρχολέος*, αρ. 134 (σε περίληψη).

85. Διαθέτης: Iulianus Natale, «... Inprimis volo quod dicta uxor et commissaria quamdiu vixerit habeat victum et vestitum de meis bonis iuxta possibilitatem meorum bonorum ...», 9/3/1334, McKee, *Wills*, αρ. 469· Διαθέτης: Michaletus Mauroceno, «... Laso che la dita mia muier sia vestidha e vito de mie beni como convien a centil dona ...», 10/4/1363, McKee, *Wills*, αρ. 272. Πρβλ. σχετ. παρακάτω στην ενότητα για τις μαθητείες και τις μισθώσεις εργασίας.

86. «... Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego suprascripta Maria tibi Iohanni Fradello de yperperis .XXX. que tu michi dare debebas ... Pro meo victu et vestitu medii anni ...», 17/3/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 238.

3. Ινβεντάρια και ενέχυρα

3.1. Ινβεντάρια

Η παραπάνω ανάλυση των διαθηκών φέρνει στο προσκήνιο και μία άλλη σημαντική από ενδυματολογικής άποψης κατηγορία νομικών πηγών: τις απογραφές κληρονομιών. Σε περιπτώσεις δηλαδή έλλειψης ή απουσίας κληρονόμων, καθώς και μη ομαλής εξέλιξης της κληρονομικής διαδικασίας, ένας νοτάριος, παρουσία μαρτύρων και αντιπροσώπων αυτών που είχαν έννομο συμφέρον⁸⁷, προχωρούσε στην καταγραφή των κινητών της κληρονομιάς περιουσίας, απογράφοντας τα ευρισκόμενα στην οικία του κληρονομούμενου αντικείμενα, εκτιμώντας την αξία τους και δεσμεύοντας τα μέχρι την τελική διευθέτηση της υφιστάμενης διαφοράς. Οι συγκεκριμένες πράξεις⁸⁸ παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφού όχι μόνο επιτρέπουν μία σφαιρικότερη θεώρηση των αντικειμένων ενός «νοικοκυριού», περιλαμβάνοντας μέσα στις γραμμές τους ένα σημαντικό αριθμό ενδυμάτων, όπως αυτά φυσικά νοούνται στην ευρύτερη έννοια του όρου τους, αλλά και όταν είναι δυνατόν να ταυτιστούν με τις αντίστοιχες διαθήκες, η συγκριτική τους μελέτη μπορεί να δώσει πολύτιμες πληροφορίες για την κληρονομική διαδικασία και τον τρόπο εκτέλεσης των διατάξεων τελευταίας βούλησης.

87. «... Ινβεντάριο ... καμομενη διά τούτου του νοταρίου Μιχαήλ Μαρά εμπροσθεν των κατωγραμένων μαρτύρων μισέρ Στέφη Μαρχέτου καί του μισέρ Θεοδωρή Πρωτοφάλη του παγγέρη άτγιουστίτζια του μισέρ Μιχαήλ Γίζη άδελφου του λεγομένου ποτέ μισέρ Στεφάνου ίντραβυνήροντα διά όνομα του καί διά όνομα των παιδιών του άδελφου του ... πρεζέντες άκόμη είς τούτο καί μισέρ Τζουάνες Παπαδόπουλος διά όνομα της Κερα Άννέζας χήρας του άνωθ εν ποτέ μισέρ Στεφάνου διά το ίντερέσο του προικίου της πρεζέντες άκόμη καί ό μισέρ Ντζουάνες Πελεγρής νοτάριος της μεγάλης καντζηλαρίας ώσάν κομέσος του ... Ματθαίου Καλλέργη ...», 3/6/1568. Θ. Δετοράκης, «Μια εικόνα του αστικού πλούτου στον Χάνδακα», *Κρητικά Χρονικά* 30 (1990), 78-89 (= *Βενετοκρητικά Μελετήματα*, σσ. 154-165). 16/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Δ', αρ. 97. Πρβλ. επίσης τις απογραφές κληρονομιών που έπονται του corpus των διαθηκών του Μανουήλ Γρηγορόπουλου: 11/7/1523-3/8/1523, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 281-289, αρ. 1-5. 7/8/1523-19/8/1523, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 291-293, αρ. 7-8. 9/9/1523, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 295-296, αρ. 10. 12/1/1524 (m.v. 1523), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 302-304, αρ. 15.

88. Βλ. σχετ. Francesca Zanatta, «L'inventario come fonte per lo studio della storia della ricchezza privata: Venezia nel 1661», *Studi Veneziani* 34 (1997), 199-223. Πρβλ. επίσης Ουρανία Καραγιάννη, «Κρητικοί στη Βενετία: Έργα τέχνης και άλλα αντικείμενα αξίας σε καταγραφές κινητής περιουσίας τους (β'μισό 17^{ου} αιώνα)», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006, τ. Β1, Χανιά 2010, σσ. 359-373, όπου και σχολιάζονται τρεις τέτοιες απογραφές κινητών κρητικών προσφύγων που είχαν καταφύγει στην Βενετία μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους. Και σε αυτήν την περίπτωση η παρουσία των ενδυμάτων είναι αισθητή (σσ. 364-370).

Για λόγους ενότητας στις απογραφές τέλος θα πρέπει να αναφερθούν και οι ελάχιστες πράξεις παρακαταθηκών των νοταριακών πρωτοκόλλων που περιλαμβάνουν ενδύματα⁸⁹. Ενδιαφέρουσα εν προκειμένω είναι η απογραφή της οικοσκευής που το 1647 παρακαθέτει ο ευγενής Τζουάνε Ροδίτης στον κουνιάδο του εν όψει επαγγελματικού του ταξιδιού. Το έγγραφο, απτή απόδειξη της πολυτέλειας των εύπορων αστών του Χάνδακα, όπως είναι αναμενόμενο, εμπεριέχει και αρκετές αναφορές σε ενδύματα⁹⁰.

3.2. Ενέχυρα

Η μέχρι στιγμής αναφορά στα ενδύματα εκτιμάται ότι ανάμεσα στα άλλα ανέδειξε την οικονομική διάσταση ακόμη και των ευτελεστέρων από αυτά. Και είναι αυτή ακριβώς η αξία τους που τους επιφύλαξε και μία διαφορετική λειτουργία: την παράδοσή τους ως ενεχύρων για την εξασφάλιση πάσης φύσεως οφειλών⁹¹. Τα σχετικά παραδείγματα είναι αρκετά και προέρχονται από μία μεγάλη ποικιλία εγγράφων. Δεν είναι λίγες δηλαδή οι πωλήσεις εκείνες κινητών ή ακινήτων, στις οποίες το πιστωμένο τίμημα εξασφαλίζεται ανάμεσα στα άλλα και με την ενεχυρίαση ενδυμάτων⁹². Η

89. «... capsulam .I.. sclavinam .I. cotarditam .I. de blavo claro cum capucio I. Cingulam I de cappa, faciolum I et ovets II de seta ...», 4/10/1303, *Stefano Bono*, αρ. 295.

90. 26/3/1647, Κωνσταντουδάκη, Μαρτυρίες ζωγραφικών έργων κτλ., 121-126, αρ. 10. Πρβλ. επίσης και 17/10/1555, Μέρτζιος, Σταχυολογήματα, 272-275, αρ. 20.

91. Για τα ενέχυρα στη βενετική Κρήτη γενικότερα βλ. σχετ. Ι. Χατζάκης, «Η διαφορετική λειτουργία των αντικειμένων. Το ενέχυρο στη νοταριακή πρακτική της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 40 (2007), 147-236. Πρβλ. επίσης Γ. Γρυντάκης, «Μορφές ιδιωτικού δανεισμού στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 163-180· του ίδιου, «Οικονομικές σχέσεις των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου κατά την τελευταία δεκαετία της βενετοκρατίας», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο. Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002*, Χρύσα Μαλτέζου, Ασπασία Παπαδάκη (επιμ.), Βενετία 2003, σσ. 109-128. Πρβλ. επίσης Isabella Cecchini, «Il mondo a prestito. Oggetti in pegno al Ghetto da inventari Veneziani tra Cinquecento e Seicento», *Pegno. Oggetti in transito tra valore d'uso e valore di scambio (secoli XIII-XX)*, M. Carboni, Maria Giuseppina Muzzarelli (a cura), Bologna 2012, σσ. 223-243.

92. «... et pro maiori tui securitate tibi do et designo pro tuo signo et pignore suprascriptum mantelum ...», 16/10/1303, *Stefano Bono*, αρ. 352· «... et designavimus tibi unum epitogium de blava pro signo vel pignore si volueretis ...», 20/2/1306, *Angelo de Cartura*, αρ. 381· «... pro tua maiore securitate, tibi do et designo pro tuo signo et pignore cornolerum unum de vermelio et calo et epitogium unum de soia turolana ...», 7/8/1321, *Donato Fontanella*, αρ. 52· «... τὰ ἀμάχια ἀποῦ σοῦ ἴδωκα καὶ κρατῆς μου, τὰ ὅποια εἶναι ἓνα καβάδ(ιν) μαῦρον φίνον, φορεμένον καὶ ἓνα ζευγαρ(ιν) βράκες μαυρες, σταμεντένιες φορεμέναις καὶ ἓνα ταπέδων σκλέτ(ον) ...», 23/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς* 148 Β', αρ. 84· «... ταῦτα τὰ ἀμάχια ὅποῦ σοῦ ἴδωκα καὶ κρατῆς μου, τὰ ὅποια εἶναι οὕτως:

ίδια παρατήρηση μπορεί να γίνει και για τα χρεωστικά ομόλογα⁹³ καθώς και για τις διατάξεις τελευταίας βουλήσεως, αφού οι διαθέτες δεν παραλείπουν να συγκαταλέξουν στην κληρονομιαία περιουσία, ενδύματα, που είτε παρακρατούν οι ίδιοι ως ενέχυρα⁹⁴, είτε έχουν παραδώσει σε άλλους για την εξασφάλιση οφειλών τους⁹⁵. Πληροφορίες τέλος για την ενεχυρίαση ενδυμάτων δίνονται και από μία άλλη, διοικητικής προέλευσης αυτή

δύο παπλόματα ||λινά||, τὸ ἓνα πλαβο σκλέτο καὶ τὸ ἄλλο ἀμιγδαλάτο καὶ ἓνα ζευγάρι σενδώνια, ἢ φάτζες μὲ τὰ ἄσπρα γαζόματα κλοστένια καὶ μίαν κοτζαντουένια παλαιᾶ, τὸ κολόρεν της εἰς μόδον τριαντάφυλου ... Βαλμένα αὐτὰ τὰ ἀμάχια μέσα εἰς μίαν μου κασέλα παλαιᾶ ...», 26/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αρ. 28· «... μου χεν δόσει ἀμάχη ἓνα πάπλομα μπλάβο βεργαδὴ καὶ ἓνα φουστάνη ἄσπρω καὶ δύο προσκεφαλαδομάνναις ...», 5/8/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 158· «... Ἀλλοτρόπως νὰ πουλῆς δια τοῦ γαστάλδου τὴν κάπα κόκινη βελάδα οπου σου δοκα νὰ μου κρατῆς ἀμάχη ...», 2/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 221· 14/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 66· «... καὶ γὰρ το ρέστος, ὅς τα υπερπυρα ρ', τοῦ ἔδοκεν ἓνα φουστάνι παπακερό νὰ το κρατῇ ἀμάχι, ὅστε νὰ τοῦ δόσι τ' ἄλλα ὑπέρπυρα ἦκοσι ...», 27/4/1601, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 113· «... ἀκομα ἔδοκεν τοῦ ἀμάχι νὰ κρατῇ γιὰ τ' ἄλλα διὰκόσα ογδοῆντα πέρπιρα καμιζότο ἓνα κόκινο καὶ ἓνα ζευγάρι σεντόνια λαβοράδα καὶ ἓνα φουστάνι μπαμπακερό ...», 11/12/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 170.

93. «... Et pro securitate tua eorum que expendi facies tibi do et designo et obligo mantum unum carmisini cum perlis, zorneam unam carmisini. Item mantum unum centanini velutati nigri ...», 11/9/1444, *Μαλτέζου*, Βενετική μόδα κτλ., 145-146 (πρβλ. επίσης καὶ σ. 142)· «... τὰ ἀμάχια ἀπού σου δωκα νὰ κρατῆς τὰ ὁποῖα εἶναι ἓνα καβάδι μαύρον φίνον φορεμένον καὶ ἓνα ζευγάριν βράκες μαύρες σταμεντένιες φορεμέναις καὶ ἓνα ταπέδω σκέτον ...», 23/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 138 Β'*, αρ. 84· «... ὅτι ἔλαβα ἀπὸ σέ'να ἐκίνω το καβάδι μου λόντρα ὅπου σου χα φέρει ἀπὸ καιρόν δια ἀμάχη δια τα δουκάτα κορέντε δύο ἡμισυ ...», 25/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 66· «... ἀκομα ἔδοκεν τοῦ ἀμάχι νὰ κρατῇ γιὰ τ' ἄλλα διὰκόσα ογδοῆντα πέρπιρα καμιζότο ἓνα κόκινο καὶ ἓνα ζευγάρι σεντόνια λαβοράδα καὶ ἓνα φουστάνι μπαμπακερό ...», 11/12/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 170.

94. Διαθέτρια: Praxia Prassino, «... Item quedam Alyse tenetur michi dare yperpera tria et habeo ab eo pro pignore cultram unam parvam vetus ... Item tenetur michi dare Maria Schinoplocho yperpera tria et soldinos undecim parvorum a qua quidem habeo pro pignore tellam unius cote a femina ... Item Herini Flabani tenetur michi dare grossos octo et habeo pro pignore iuppam unam ab homine ...», 22/5/1362, *McKee, Wills*, αρ. 632· Διαθέτρια: Agnes Bicontolo, «... Item dimitto cuidam Malatene yperpera sex pro anima mea, que deducuntur de denariis quos mihi dare tenetur pro quibus mihi dedit pro pignore cultram unam ...», 1/2/1410 (m.v. 1409), *McKee, Wills*, αρ. 666· Διαθέτρια: Καλὴ Σουριάδεννα, «... Ἔτι φανερώνω ὅτι χρεωστῇ μου ὁ Λιάχος Νομικός, ὁ φυκαράς, ὁ ἔβραϊος δουκάτα εἴκοσι, ἃ μοῦ χρεωστεῖ ἐπάνω εἰς μίαν σκούφιαν μαργαριταρένην ...», 18/9/1509, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 17· Διαθέτης: Φιλόθεος Νταβράδος, 3/1/1543, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 239.

95. Διαθέτρια: Herini Nigro, «... item habeo epitogium unum panni quod est in pignore ...», 2/4/1332, *McKee, Wills*, αρ. 422· Διαθέτρια: Σωσάννα Ντελάρτενα, 4/11/1510, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 23.

τη φορά πηγή. Πρόκειται για μία σειρά προκηρύξεων από τα *Bandi*, της αρχειακής σειράς του *Duca di Candia*, όπου με την ευκαιρία της εξαφάνισης ή της φυλάκισης συγκεκριμένων ατόμων, καλούνται οι οφειλέτες τους να προσέλθουν στις αρχές και να δηλώσουν ό,τι τυχόν τους είχαν παραδώσει ως ενέχυρο⁹⁶. Οι σχετικές δηλώσεις είναι πραγματικά ενδιαφέρουσες αφού αποδεικνύουν όχι μόνο ότι τα άτομα αυτά ασκούσαν κατ' εξακολούθηση το επάγγελμα του άτυπου ενεχυροδανειστή, αλλά και ότι τα ενδύματα κατέχουν ίσως τη δεύτερη – μετά τα κοσμήματα – θέση, στην ιεραρχία των αντικειμένων που παραδίδονται ως ενέχυρα. Την ίδια εξάλλου εικόνα δίνουν και οι διατάξεις για τη λειτουργία των κρατικών ενεχυροδανειστηρίων (*Monte di Pietà*). Τα ιδρύματα αυτά, που εμφανίστηκαν στην ιταλική χερσόνησο το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, μεταφέρθηκαν στην πόλη της Βενετίας, περνώντας παράλληλα και ως θεσμός στις αποικίες της⁹⁷. Η ίδρυσή τους αποσκοπούσε στον περιορισμό των φαινομένων της τοκογλυφίας και στην αποτελεσματικότερη προστασία των υπηκόων του βενετικού κράτους. Στην Κρήτη ιδρύθηκαν δύο τέτοιοι οργανισμοί: ένας στον Χάνδακα (1613)⁹⁸ και ένας στο Ρέθυμνο (1628-1631)⁹⁹. Στις σχετικές καταστατικές διατάξεις του *Monte* του Χάνδακα, ανάμεσα στα άλλα αντικείμενα κατάλληλα προς ενεχυρίαση αναφέρονται και αυτά που είναι φτιαγμένα από μαλλί, μετάξι ή άλλη ύλη, τα οποία μάλιστα καθορίζεται να φυλάσσονται σε ιδιαίτερο ερμάριο¹⁰⁰, προφανέστατα για την αποτελεσματικότερη προστασία τους¹⁰¹.

96. «... mantellum .I. veterem de examito piloso cum pumaris et botonis pro yperperis .XL. [αρ. 54]I. convercierium de seta ... [αρ. 56] ... cultram ... [αρ. 59] ... camisiām unam gracām, auriliares .II. laboratos ad setam et bursas .II. laboratas ad aurum pro pignore ... [αρ. 61] ...», 16/10/1314, DC, *Bandi*, αρ. 50-74· 4/9/1315, DC, *Bandi*, αρ. 101-126.

97. Βλ. ενδεικτ. V. Meneghin, *I Monti di Pietà in Italia dal 1462 al 1562*, Vicenza 1986· Παπαδία-Λάλα 1987, σσ. 18-24· Maria Giuseppina Muzzarelli, *Il denaro e la salvezza. L'invenzione del Monte di Pietà*, Bologna 2001· A. Toaff, «Jews, Franciscans and the First Monti di Pietà in Italy (1462-1500)», *Friars and Jews in the Middle Ages and Renaissance*, A. McMichael, S. Myers (eds), Leiden 2004, 239-254.

98. Βλ. σχετ. Παπαδία-Λάλα 1987, σσ. 32-64.

99. Βλ. σχετ. Παπαδία-Λάλα 1987, σσ. 158-163.

100. χ.χ. (1613), Παπαδία-Λάλα 1987, σσ. 170-176. Πρβλ. επίσης στο ίδιο σ. 86.

101. Ειδικές διατάξεις για την φύλαξη των ενεχυρασθέντων ενδυμάτων και υφασμάτων περιέχει και ο αρκετά μεταγενέστερος κανονισμός του αντίστοιχου ιδρύματος της Κέρκυρας (1768/1774) όπου και παρουσιάζεται ο όλος προβληματισμός της διοίκησης για την αποδοχή παρόμοιων ειδών ως ενεχύρων. Βλ. σχετ. Χ. Δεσύλλας, *Η Τράπεζα των φτωχών. Το Monte di Pietà της Κέρκυρας (1630-1864)*, Αθήνα 2006, σσ. 210-215.

4. Μαθητείες και μισθώσεις εργασίας

Οι δύο αυτές κατηγορίες νοταριακών πράξεων, ιδιαίτερα συγγενών ως προς την προέλευση και την τυπολογία τους¹⁰², δίνουν αρκετές πληροφορίες για τα ενδύματα, αφού αυτά παρουσιάζονται να αποτελούν αντιπαρεχόμενο είδος, παραπληρωματικό της κύριας παροχής του εργοδότη, που είναι η εκπαίδευση του αντισυμβαλλόμενου ή ο μισθός του. Στο πλαίσιο αυτό δεν είναι λίγες οι φορές που στις συμβάσεις εργασίας¹⁰³, ο εργοδότης αναλαμβάνει έναντι του εργαζόμενου την υποχρέωση της διατροφής, της ένδυσης και της υπόδησής του¹⁰⁴, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι γενικοί αυτοί όροι εξειδικεύονται με την περιγραφή των ενδυμάτων και τον καθορισμό της περιοδικότητας της παροχής¹⁰⁵.

102. Βλ. σχετ. Ι. Χατζάκης, «Μαθητείες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», στον *Τιμητικό Τόμο του καθηγητή της Νομικής Σχολής Αθηνών Σπύρου Τρωιάνου*, Αθήνα 2013, σσ. 1795-1797.

103. Βλ. σχετ. Elizabeth Santschi, «Contrats de travail et d'apprentissage en Crète vénitienne au XIVe siècle d'après quelques notaires», *Revue Suisse d'Histoire* 19 (1969), 34-74.

104. «... Tu dare ei debes victum et vestitum tam in sanitate quam in infirmitate ...», 27/10/1280, *Leonardo Marcello*, αρ. 320· «... tu vero debes michi dare victum et vestitum ...», 4/12/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 486· «... et dare sibi victum vestitum calciamenta et lectum pro dormiendo ...», 1/5/1303, *Stefano Bono*, αρ. 17· 1/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 981· «... Tu vero michi dare debes potum et cibum, vestimentum et calciamentum secundum bonam mensuram tue possibilitatis ...», 20/6/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 98· «... ac sibi dare potum et cibum, vestimenta et calciamenta ...», 16/8/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 171· «... Tu vero debes michi dare victum et vestimentum ac calciamentum convenientem iuxta possibilitatem tuam iusque ad complementum dicti termini ...», 31/3/1321, *Donato Fontanella*, αρ. 10· «... Tu vero pro mei laboris premio, pro toto tempore suprascripto, debes michi dare par unum pan(n)orum valoris yperperorum septem et unam diploidem novam duoque paria mutandarum et calceamenta ac victum ...», 17/6/1331, *M. Cattapan*, «Nuovi documenti riguardanti pittori cretesi dal 1300-1500», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα 1968, σ. 41, αρ. 2· «... nel qual tempo dito maistro Antonio far deba al dito Constantine lle spese di boca et calzarlo dale cauegie in zoso. Ampuo per premio di tal servir ssono conuegnudi per tuto lo dito tempo per ducati III, li qual dito maistro Antonio far deba tanti uestimenti al dito Costantin per fin di 15 nouenbrio proximo ...», 9/10/1509, *Μαρία Κωνσταντουδάκη*, «Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κατά το πρώτο ήμισυ του 16^{ου} αιώνας οι μαρτυρούμενοι εκ των νοταριακών αρχείων», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 368, αρ. 8· «... καὶ ἐσὺ νὰ 'σε κρατημένος νὰ μαι ταγοποτίζεις καὶ νὰ μαι καλικόν(η)ς ἀπὸ τοὺς στραγγάλους καὶ κάτ(ω) ...», 27/7/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 407· «... καὶ ἐσὺ νὰ μοῦ κάμνης τὴν ἔξοδον τοῦ στομάτου κατὰ τὴν κοτεντζιόν μου καὶ νὰ μὲ καλικόνεις καὶ ἀπὸ τοὺς στραγγάλους καὶ κατὰ τὴν κοτεντζιόν μου ... καὶ ὁμολογῶ καὶ ἔλαβα ἀπὸ σένα ἓνα ζευγάρι στηβάνια διὰ ὑπέρπυρα τέσσερα ...», 12/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αρ. 151· 10/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 61· «... καὶ κοντετάρεται νὰ τόνε ντύνη καὶ νὰ τὸν καλικώνει ...», 26/1/1585, *Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος*, 192-193, αρ. 40.

105. «... faciendo in victu et camisa et braga ...», 30/8/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ.

Βασικός φυσικά ρυθμιστικός παράγοντας για τον καθορισμό παρόμοιων παροχών είναι το είδος των υπηρεσιών και οι κρατούσες στη σύμβαση συνθήκες εργασίας. Με άλλα λόγια διαφορετική είναι η αντιμετώπιση των συμβαλλομένων στις μισθώσεις υπηρεσίας, στις οποίες η κόσμια εξωτερική εμφάνιση του εργαζομένου αντανακλούσε αναμφισβήτητα την κοινωνική επιφάνεια και την οικονομική ευρωστία του εργοδότη¹⁰⁶, και διαφορετική αυτών που είχαν προσληφθεί για την επίβλεψη κτημάτων ή ποιμνίων¹⁰⁷.

Παρόμοιες παρατηρήσεις ισχύουν αντίστοιχα και για τις μαθητείες¹⁰⁸. Αόριστοι όροι για την υποχρέωση διατροφής, υπόδησης και ένδυσης του μαθητή¹⁰⁹ περιλαμβάνονται στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσε-

325· 9/10/1509, Κωνσταντουδάκη, Οι ζωγράφοι κτλ. σ. 368, αρ. 8· «... και ἐσὺ νὰ τόνε ταγοποτίζεις καὶ καλλικόνεις καὶ νὰ τοῦ κάμης καὶ ἓνα κατασαρκον καὶ ἓνα ζευγάρι βράκες, μεντζοπάνη καὶ μιὰν μπερέτα ...». 14/3/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Α', αρ. 289· «... καὶ ἐσὺ νὰ 'σε κρατημένος νὰ με ταγοποτίζεις καὶ νὰ μαι καλυκόν(η)ς ἀπὸ τοὺς στραγγάλους καὶ κάτω ... καὶ νὰ μοῦ δώσης καὶ ἓνα φουστάνη, μιὰν πόλ(α), ἓνα ποκάμισον καὶ μιὰν σκουφ(ια) ...». 22/5/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αρ. 311· «... Καὶ ἐσὺ νὰ μοῦ κάμνεις ταῖς ἐξοδαῖς μου τῆς ἀποκράτιξίς μου καὶ ἐνδυμασῶς καὶ καλίκους μου κατὰ τὴν κοντεντζιόν μου ... νὰ χρεωστῆς νὰ μοῦ δώσης εἰς μετριτὰ ὑπέρπυρα πενήντα καὶ δυὸ φουστάνια καὶ τρία ποκάμισα ...». 29/3/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Α', αρ. 379· «... Καὶ ἀπου τὴν ἀλὶ μερὰ, ομπλεγαραιτε ὁ ἀνοθεν ἀφεντῆς Μανεας νὰ τοῦ καμὶ δὴο ἀλαγογές ρουχα λήνα καὶ 'νὰ ζευγαρι στιβανια καινουργια καὶ ὁ,τῆ ἤθελε καταλίσσι ἀπου τῆς ἀστραγάλους καὶ κατο, καὶ διο καπέλλα σκιαβουνικα ...». 23/7/1601, Β. Σιακωτός, «Κυνηγετική δραστηριότητα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Θησαυρίσματα* 36 (2006), σσ. 190-191, αρ. 1. Πρβλ. σχετ. Πίνακα III.

106. «... Promito te tenere ut dictum est tibi expensas faciendo in victu et camisa et braga ...», 30/8/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 325· 22/5/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αρ. 311· «... νὰ τοῦ δίδῃ ὁ ἀνωθεν ἀρχὸς πᾶσα χρόνον σιτάρι μισοῦρια κοσιτέσσερα ρίγλο καὶ κρασί μουστο λογαδι μίστατα τριάντα καὶ τηρι λύτερες κοσιπέντε καὶ ἓνα ζευγάρι βράκες φῖοριτένιες καὶ ἓνα καπέλο φέλτρι ἓνα τομαρι καὶ νὰ τονε καληκόνῃ ἀπο τοὺς ἀστραγάλους καὶ κάτω ...». 20/4/1624, Μαρία Πατραμάνη, «Το Μαλεβίζι στη βενετοκρατία: Ο χώρος καὶ οἱ ἄνθρωποι», *Το Μαλεβίζι ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, Μαλεβίζι 1998, σ. 288, αρ. 2.

107. Πρβλ. ενδεικτ. E. Anthony, «Clothing given to a servant of the late sixteenth century in Wales», *Costume* 14 (1980), 32-40.

108. Για τις μαθητείες βλ. σχετ. Δ. Κισκήρας, *Η σύμβασις μαθητείας ἐν τῇ βενετοκρατούμενῃ Κρήτῃ*, Αθήνα 1968· Santschi, *Contrats de travail* κτλ., 34-74· Σοφία Καλοπίση, Μαρία Κωνσταντουδάκη, Μαρία Παναγιωτίδης, «Μαρτυρίες για τὴν ἐκπαίδευση τῶν ζωγράφων στὴ μεσοβυζαντινὴ καὶ ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο», *Β' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος καὶ Κύπρου, Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Αθήνα 2000, σσ. 63-68· Ι. Χατζάκης, «Μαθητείες στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη», στὸν *Τιμητικό Τόμο τοῦ καθηγητῆ τῆς Νομικῆς Σχολῆς Αθηνῶν Σπύρου Τρωιάνου*, Αθήνα 2013, σσ. 1795-1813.

109. «... a quo habere debet victum et vestitum et calciamenta ...», 24/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 89· 26/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 102· «... et dare sibi victum, vestitum, calciamenta et lectum pro dormiendo iuxta tui possibilitatem ...», 1/5/1303, *Stefano Bono*, αρ. 17· 28/3/1452, M. Cattapan, «Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300-1500», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 220, αρ. 15· 22/11/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Δ', αρ. 328.

ων¹¹⁰ και βαρύνουν κατά κανόνα το δάσκαλο, αφορώντας μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις τον ίδιο το μαθητευόμενο¹¹¹. Επίσης εντοπίζονται συμφωνίες ιδιαίτερων παροχών σε ενδύματα κυρίως κατά τη λήξη της μαθητείας¹¹². Για παράδειγμα σε μαθητεία του 1549 συνομολογείται η παροχή συγκεκριμένων ενδυμάτων καθορισμένης αξίας, τα οποία και θα πρέπει να παραδοθούν κατά την ολοκλήρωση της μαθητείας. Σε παρόμοιες περιπτώσεις οι παροχές αυτές μαζί με τα εργαλεία της τέχνης συνιστούν όχι μόνο ένα είδος οικονομικής ενίσχυσης για το νέο τεχνίτη, αλλά, και αποτελούν την ενώπιον όλων αναγνώριση για την ολοκλήρωση της μαθητείας του¹¹³.

Το μέτρο των όποιας μορφής και συχνότητας παροχών δίνεται τις περισσότερες φορές από το κείμενο της ίδιας της σύμβασης. Σε πολλές δηλαδή μαθητείες και μισθώσεις εργασίας καθορίζεται από τους συμβαλλόμενους ότι για την ποιότητα και την ποσότητα τόσο της τροφής όσο και της ένδυσης του μαθητευόμενου - εργαζόμενου θα λαμβάνεται υπόψη η οικονομική του κατάσταση και η κοινωνική του τάξη¹¹⁴. Η κατάσταση του τεχνίτη προσμετράται για την εκτίμηση των παροχών, μόνο σε εξαιρετι-

110. Βλ. σχετ. Πίνακα IV.

111. «... et facere sibi victum et vestitum ut tibi videbitur iuxta tua conscientiam. Pro quo quidem victu et vestitu nos obligamus in nostra spontialitate et promittimus tibi ad complementum dicti termini vel antea mittere seu mitti facere tibi sex olei de Chorono ...», 28/3/1452, Cattapan, ό.π., 220, αρ. 15.

112. Φυσικά εντοπίζονται και περιπτώσεις περιοδικών παροχών: «... in quolibet festo nativitatis gonelam I de santalareso ...», 23/4/1303, Stefano Bono, αρ. 8.

113. «... Καί τότε νά τονε αποβγάνεις με τὰ σίνεργα ένος λαβορέντ(ε) κατά τήν τάξιν καί με μίαν καμιζόλαν καρζεν(ια) καί με κάρτζες καί καρτζόνια φιορετέν(ια) καί μία περέταν μαῦρη με δυò ροβολιτια καί καλυκομένον ...», 23/8/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αρ. 459· «... Καί εἰς τò κοπλημέντο τῶν λεγομένων χρόνων όκτῶ ... καί νά τοῦ δίδης καί ἕνα καβάδη τριῶν δουκάτων καί μιᾶ μπερέτα καί βράκες καί βαρδακούρ(ια) φιορέτα ...», 23/3/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Α', αρ. 337· «... καί τότε νά τοῦ δίδ(η)ς τὰ σίνεργα τῆς τέχνης σου καί νά τοῦ δίδ(η)ς καί ἕνα κατασαρχ(ον) καί ἕνα ζευγάρι βράκ(ες) καί καρτζόν(ια) καί μπερέτα καί ὄχι ἄλλω ...», 22/11/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Δ', αρ. 328· «... et farli la spesa della sua bocca et vestirlo et calzarlo dale caechi in zo secondo la sua condition et finite detti anni cinque all'horra sia obligo esso maistro Zorzi dar al infrascritto Christoffi tutti li feri della sua arte ... et una muda di drappi de meza lana venetiana ...», 19/11/1619, Κ. Τσικνάκης (επιμ.), *Il miglior vino del mondo. Το κρητικό κρασί στις αρχαικές πηγές της βενετοκρατίας*, Γάζι, Ηρακλείου 2005, σ. 121, αρ. 3.

114. «... a quo habere debet victum et vestitum et calciamenta iuxta bona mensuram sue possibilitatis ...», 24/2/1271, Pietro Scardon, αρ. 89· «... καί ἐσὺ νά 'σε κρατημένος νά τοῦ κάμνεις καλήν συντροφίαν καί νά ταγοποτίζεις καί νά καλυκόνεις καί νά ἐνδύνεις αὐτόν κατά τήν κοτεντζιόν του ...», 23/8/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αρ. 459· «... Καί ἐσὺ νά τονε ταγοποτίζεις καί ἐνδύνεις καί καλικόνεις κατά τήν κοντεντζιόν του ...», 23/3/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Α', αρ. 337· «... καί κοντεντάρεται νά τότε ντύνη καί νά τὸν καλικώνη μόνον κατά τήν κοντετζιόν του καί ὄχι ἄλλο ...», 26/1/1585, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος, 192-193, αρ. 40· 19/11/1619, Τσικνάκης, *Il miglior vino κτλ.*, σ. 121, αρ. 3.

κές περιπτώσεις και κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες¹¹⁵. Εξάλλου αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι αυτή η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση του ατόμου αποτελεί έναν αόριστο δείκτη, που χρησιμοποιείται σε πολλές περιπτώσεις για τον προσδιορισμό ποικίλων καταστάσεων. Με τη λογική αυτή για παράδειγμα στην παραγγελία ενδυμάτων που κάνει η Quirina Καλλέργη στο θείο της τονίζεται ότι εκτός των άλλων χαρακτηριστικών τα ενδύματα που πρόκειται να της αγοράσει θα πρέπει να βρίσκονται σε συνάρτηση με την κοινωνική της θέση¹¹⁶, ενώ το ίδιο κριτήριο χρησιμοποιείται και στη διαθήκη του Νικόλαου Καλλιόπουλου, όπου έναντι ενός ενδύματος που καταλείπει στα χέρια του οικονόμου της αγίας Αικατερίνης των Σιναϊτών, καθορίζει ότι πρέπει να φτιαχτεί ο τάφος του κατά την «αξίαν του»¹¹⁷.

Θα ήταν παράλειψη στην ενότητα αυτή να μην γίνει τέλος μία σύντομη έστω αναφορά σε όλες εκείνες τις μισθώσεις εργασίας και τις μαθητείες, που αφορούν τα επαγγέλματα κατασκευής υφασμάτων και ενδυμάτων. Παρόλο που οι συγκεκριμένες πράξεις δεν παρέχουν ιδιαίτερες λεπτομέρειες, δεν παύουν όμως να αποτελούν μία αδιάψευστη μαρτυρία καλύπτοντας όλο το εύρος της παραγωγικής αλυσίδας, από τις πρώτες ύλες μέχρι και τη διακίνηση του ολοκληρωμένου υφάσματος ή ενδύματος¹¹⁸.

115. «... et debes sibi dare victum et vestitum et calciamenta convenientia iuxta tuam possibilitatem usque ad complementum dicti termini ...», 26/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 102· «... tu vero debes michi dare victum et vestitum secundum tuam possibilitatem ...», 4/12/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 486· «... Et dare michi victum, vestitum, et calciamenta ac lectum pro dormiendo iuxta bonam mensuram tue possibilitatis ...», 3/11/1303, *Stefano Bono*, αρ. 459· «... et debes dare victum et vestitum et calciamenta convenienter iuxta tuam possibilitatem ...», 1/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 981· «... Tu vero debes sibi dare potum et cibum et vestimentum secundum tuam possibilitatem ...», 8/12/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 326· 31/3/1321, *Donato Fontanella*, αρ. 52· «... και συ να σαι κρατημένος να του κάμνης καλήν συντροφίαν και να ταγοποτίζεις και ενδύνης και καλλικώνης αυτόν κατά την κοντεντζιόνε σου ...», 11/1/1538, *Κισκήρας*, ό.π., σ. 14, αρ. 1· 23/8/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 459.

116. «... certis vestimentis et ornamentis convenientibus secundum conditionem meam ...», *Μαλτέζου*, *Βενετική μόδα κτλ.*, 145-146.

117. *Διαθέτης*: Νικόλος Καλλιόπουλος, «... Καί θέλω ἵνα ἐξοδιαστοῦν τόσα ἀπὸ τὰ καλά μου, ἵνα γενῇ ἡ κηδία μου κατὰ τὴν ἀξίαν μου καὶ θαπτεῖν εἰς τὸ μοναστήριον τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τῆς Σιναϊτιδος ... ἡγουν εἰς ἡμέρας μ' τῆς θανῆς μου νὰ δοθῇ ἡ καινούρια μου βέστα εἰς τὰς χεῖρας τοῦ οἰκονόμου καὶ δι' αὐτῆς αὐτὸς νὰ ἐξοδιάσῃ νὰ μοῦ κτήσῃ εἰς τὸν εἰρημένον τόπον μίαν ἄρκλαν κατὰ τὴν ἀξίαν μου ...», 31/5/1525, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 100.

118. 3/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 22 (μισθωση εργασίας)· 23/4/1303, *Stefano Bono*, αρ. 8 (μαθητεία)· 2/8/1321, *Donato Fontanella*, αρ. 49 (μαθητεία)· 11/8/1351, A. van Gemert, «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 122, αρ. B6. (μισθωση εργασίας)· 18/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 287 (μαθητεία)· 27/7/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 407 (μισθωση εργασίας)· 5/8/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 156 (μισθωση εργασίας)· 16/6/1595, *Michel Gradenigo*, αρ. 111 (μαθητεία). Πρβλ. επίσης *Μαλτέζου*, *Η παρουσία κτλ.*, 73, 75· McKee, «Women under Venetian Colonial Rule κτλ., 46-47.

5. Αγοραπωλησίες υφασμάτων - ενδυμάτων

Το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο υφασμάτων στη βενετική Κρήτη έχει ιδιαίτερα απασχολήσει την ιστορική έρευνα τα τελευταία χρόνια. Τα σωζόμενα νοταριακά πρωτόκολλα προσφέρουν για μελέτη ένα μεγάλο αριθμό πράξεων χονδρικής κυρίως πώλησης υφασμάτων και πρώτων υλών. Τα έγγραφα αυτά αποδεικνύουν με τον καλύτερο τρόπο ότι το νησί και ιδιαίτερα η πόλη του Χάνδακα, υπήρξε το κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου δυτικών κυρίως υφασμάτων που προοριζόταν για τις αγορές της Ανατολής. Φυσικά από τη νοταριακή πρακτική δεν λείπουν ούτε οι λιανικές πωλήσεις υφασμάτων¹¹⁹ και ενδυμάτων¹²⁰, ούτε οι ποικίλης μορφής αγοραπωλησίες πρώτων υλών, όπως μαλλιού¹²¹, βαμβακιού¹²², μεταξιού¹²³.

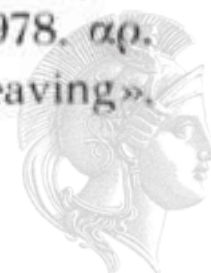
119. 9/3/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 141· 2/6/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 363· 3/3/1281, *Leonardo Marcello*, αρ. 529· 6/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 609· 3/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 81· 14/10/1303, *Stefano Bono*, αρ. 343· 29/10/1389, van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ., 113, αρ. 9.4· 28/8/1352, *Zaccaria de Fredo*, αρ. 45· 22/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αρ. 204· 30/12/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 469.

120. 18/7/1303, *Stefano Bono*, αρ. 194· «... mantelum .I. de cendato grecum ...», 16/10/1303, *Stefano Bono*, αρ. 352· 1/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 1· 31/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αρ. 77· 25/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 161· 8/11/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 254. Πρβλ. επίσης McKee, «Women under Venetian Colonial Rule κτλ., 47-48, 50, 62.

121. Συνήθως στις σχετικές προπωλήσεις το μαλλί συνυπάρχει με τυρί: 18/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 74· 4/4/1257, *Leonardo Marcello*, αρ. 93· 2/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 16· 28/10/1303, *Stefano Bono*, αρ. 406· 31/1/1305, *Pietro Pizolo II*, αρ. 1200· 18/10/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 279. Πρβλ. ενδεικτικά E. Demo, «Wool and Silk. The Textile Urban Industry of the Venetian Mainland (15th-17th centuries)», *At the Centre of the Old World: Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian Mainland, 1400-1800*, Paola Lanaro (ed.), Toronto 2006, σσ. 217-243· A. Mozzato, «The production of Woollens in Fifteenth and Sixteenth Century Venice», *At the Centre of the Old World. Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian Mainland, 1400-1800*, Paola Lanaro (ed.), Toronto 2006, σσ. 73-108.

122. 6/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 609· 8/11/1303, *Stefano Bono*, αρ. 495· 21/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 931· 8/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 34· 23/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 137. Για τη διακίνηση του βαμβακιού γενικότερα βλ. ενδεικτ. M. Mazzaoui, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages, 1100-1600*, Cambridge 1981· E. Dotson, «A Problem of Cotton and lead in Medieval Italian Shipping», *Speculum* 57 (1982), 52-62.

123. 9/4/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 219· 29/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 147· 1/5/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 724· 9/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αρ. 36· 12/11/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 363· 12/11/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 364 και 365· 14/8/1352, *Zaccaria de Fredo*, αρ. 35· 4/2/1390, van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ., 114, αρ. 9.5· 17/7/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 391· 7/1/1606, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 349· 11/8/1610, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 678. Για την παραγωγή μεταξιού στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας και στις βενετοκρατούμενες περιοχές πρβλ. σχετ. R. Lopez, «The Silk Industry in the Byzantine Empire», *Speculum* 20 (1945), 1-42 (= R. Lopez, *Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations*, London 1978, αρ. III)· Anna Muthesius, «A Practical Approach to the History of Byzantine Silk Weaving».

λιναριού¹²⁴, δερμάτων¹²⁵ κ.α., τα οποία προμηθεύονταν οι έμποροι με τη μορφή κυρίως της προπώλησης¹²⁶ για να τα διοχετεύσουν στη συνέχεια στις αγορές. Ο ίδιος τύπος εξάλλου δικαιοπραξίας χρησιμοποιείται και για την προαγορά των παραγόμενων στους οικιακούς αργαλειούς υφασμάτων¹²⁷.

Εκτενέστερη αναφορά για την περαιτέρω διακίνηση των συγκεκριμένων προϊόντων κρίνεται περιττή, αφού καλύπτεται αρκετά ικανοποιητικά από την

Jahrbuch des Österreichische Byzantinistik 34 (1984), 235-254· N. Oikonomides, «Silk trade and production in Byzantium», *Dumbarton Oaks Papers* 40 (1986), 33-53· D. Jacoby, «Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade», *Byzantinische Zeitschrift* 84-85 (1991-1992), 452-500· Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Παραγωγή και εμπορία του μεταξιού στην Τήνο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 14 (1991-1993), 369-397· G. Maniatis, «Organization Market Structure and Modus Operandi of the Private Silk Industry in Tenth-Century Byzantium», *Dumbarton Oaks Papers* 53 (1999), 263-332· D. Jacoby, «Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West», *Dumbarton Oaks Papers* 58 (2004), 197-240· Anna Muthesius, «Η παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων. Μέθοδοι, Αργαλειοί, Τεχνικές όψεις», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου, από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, τ. Α', Αθήνα 2006, σσ. 249-278. Για την ίδια την Βενετία βλ. ενδεικτικά R. Broglio d'Ajano, «L'industria della seta a Venezia», *Storia dell'economia italiana*, C. Cipolla (a cura), τ. 1, Torino 1959, σσ. 209-262· Illeana Chiappini di Sorio, *L'arte della tessitura serica à Venezia*, Venezia 1989· M. Del Borgo, «Fonti e documenti dell'Archivio di Stato di Venezia per la storia della produzione serica nei territori della Serenissima», *Tessuti nel Veneto. Venezia e la Terraferma*, G. Ericani, P. Frattaroli (a cura), Verona 1993, σσ. 87-115· Doretta Davanzo Poli, «La produzione serica a Venezia», *Tessuti nel Veneto. Venezia e la Terraferma*, G. Ericani, P. Frattaroli (a cura), Verona 1993, σσ. 301-304· M. Della Valentina, «Seta. Corporazioni e qualità della produzione a Venezia nel Settecento», *Per Marino Berengo. Studi degli allievi*, L. Antonielli, C. Capra, M. Infelise (a cura), Milano 2000, σσ. 490-507· L. Molà, *The silk industry of Renaissance Venice*, Baltimore 2000· L. Molà, «Le donne nell'industria serica veneziana del Rinascimento», *La seta in Italia del Medioevo al Seicento. Dal Baco al drappo*, L. Molà, R. Mueller, C. Zanier (a cura), Venezia 2000, σσ. 423-459· M. Della Valentina, «The Silk Industry in Venice: Guilds and Labour Relations in the Seventeenth and Eighteenth Centuries», *At the Centre of the Old World: Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian Mainland, 1400-1800*, Paola Lanaro (ed.), Toronto 2006, σσ. 109-142.

124. Απρίλιος 1271, *Pietro Scardon*, αρ. 255· 30/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 112· 29/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 124· 16/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 91· 30/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 185.

125. 25/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 96· 8/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αρ. 33· 27/8/1352, *Zaccaria de Fredo*, αρ. 43· 18/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 70· 16/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 91.

126. Βλ. σχετ. Ι. Χατζάκης, «Η προπώληση αγροτικών προϊόντων στο δίκαιο της βενετικής Κρήτης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 41 (2008), 143-193.

127. «... Pro reliquis vero tuis suprascriptis yperperis .VIII. tibi dare et deliberare debeam a modo usque ad dimidiam magnam Quadragesimam proximam vel antea brachia boni entima dimiti .LXX. salva in terra, sine ullo periculo et occasione ...», 26/7/1303, *Stefano Bono*, αρ. 207· 14/10/1303, *Stefano Bono*, αρ. 343· 12/11/1303, *Stefano Bono*, αρ. 512.

υπάρχουσα βιβλιογραφία¹²⁸. Εδώ αξίζουν να ερμηνεύονται κάποιες διάσπαρτες ρυθμίσεις που εντοπίζονται στις πράξεις είτε των κεντρικών διοικητικών οργάνων της μητρόπολης είτε της τοπικής διοίκησης και οι οποίες προσπαθούν να θέσουν κάτω από τον έλεγχό τους τη διακίνηση των υφασμάτων και των πρώτων υλών, επιβάλλοντας σχετικούς φόρους στα εισαγόμενα κυρίως προϊόντα και θέτοντας φραγμούς στην εισαγωγή των πολυτελέστερων από αυτά. Στη λογική επίσης ενίσχυσης της ντόπιας παραγωγής, θα πρέπει να ενταχθούν και κάποια μέτρα της μητρόπολης για τον έλεγχο της εισαγωγής υφασμάτων¹²⁹. Έτσι το 1385 επιβάλλεται από τη βενετική Σύγκλητο φόρος 10% επί της αξίας των εισαγόμενων στην Κρήτη υφασμάτων¹³⁰, ενώ λίγα χρόνια αργότερα πρόστιμο 50% επί της αξίας των εμπορευμάτων επιβάλλεται σε περίπτωση παράβασης της συγκεκριμένης απαγόρευσης¹³¹.

6. Το τελετουργικό ένδυμα των δημοσίων αξιωματούχων

Η έννοια του «τελετουργικού ενδύματος» είναι από πολύ παλιά ιδιαίτερα διαδεδομένη στις ανθρώπινες κοινωνίες. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται η διαφοροποίηση των πολιτικών και των θρησκευτικών ταγών με βάση καθαρά ενδυματολογικά κριτήρια, δηλωτικά κάθε φορά της ιδιότητας και του αξιώματος του φορέα τους¹³². Η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου

128. Βλ. σχετ. F. Thiriet, «Candie, grande place marchande dans la première moitié du XVe siècle», *Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Κρητικά Χρονικά* 15-16/2 (1961-1962), 338-352 (= F. Thiriet, *Études sur la Romanie greco-vénitienne (Xe-Xve siècles)*, London 1977, αρ. IX)· S. Borsari, «Il mercato dei tessuti a Candia (1373 – 1375)», *Archivio Veneto* 143 (1994), 5-30· X. Γάσπαρης, «Η οργάνωση μιας αγοράς, Χάνδακας 14^{ος} αι.», *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2003, σσ. 237-247· Serena Pollastri, «Il mercato dei tessuti a Creta alla fine del XIV secolo», *Θησαυρίσματα* 35 (2005), 105-128. Πρβλ. επίσης D. Jacoby, «Dall'Oriente all'Italia. Commerci di stoffe preziose nel duecento e nel primo trecento», *Cangrande della Scala. La morte e il corredo di un principe nel medioevo europeo*, Venezia 2004, σσ. 141-153.

129. 14/2/1340, Θεοτόκης, B1, σ. 185 αρ. 16 και 17.

130. «... Quod pro bono nostri communis ordinetur quod quolibet persona cuiuscunque conditionis existat que in partibus Crete emet de pannis forensium conductis vel missis ad dicta insulam Crete quoquo modo solvere debeat decem pro centenario nostro communi. Et istud incipiat obseruari die qua fuerint deliberata dacia deinde pro non faciendo tortum alicui. Et nichilominus scribatur regimini Crete quod interim teneant modum quod ciues nostri non sentiant ista dampna, quia nullo modo possunt costizare cum forensibus. Remanente firmo datio de decem pro centenario quod soluitur per forenses ad presens de pannis predictis ...», 7/7/1385, Θεοτόκης, B2, σ. 279, αρ. 4 = 7/7/1385, F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 1 (1329-1399), Paris, La Haye 1958, αρ. 699 (σε περίληψη).

131. 18/8/1425, Thiriet, *Régestes des délibérations* κτλ., τ. II, σ. 231, αρ. 2001 (σε περίληψη).

132. Πρβλ. σχετ. E. Glasson, *Les Origines du Costume de la Magistrature*, Paris 1882, σσ.

φυσικά δεν θα μπορούσε να αποτελέσει την εξαίρεση. Αντιθέτως ενταγμένη σε μία ευρύτερη ιδεολογική θεώρηση παρουσιάζεται ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένη απέναντι στους όποιους ενδυματολογικούς συμβολισμούς προσαρμόζοντάς τους ανάλογα με τις ιδιαίτερες περιστάσεις. Μέσα σε αυτή τη λογική η εξωτερική ενδυμασία των αξιωματούχων καθορίζεται λεπτομερώς, όχι μόνο ενισχύοντας το ρόλο τους, αλλά λειτουργώντας ταυτόχρονα σε τοπικό επίπεδο ως μια διαρκής οπτική αναφορά στην ίδια τη μητρόπολη και τα όργανά της¹³³. Ίσως γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τα σχετικά έγγραφα επανέρχονται αρκετά συχνά στο συγκεκριμένο θέμα, σε μία προσπάθεια θεωρητικής θεμελίωσής του και αντιστοίχησης του ενδύματος με τη βαρύτητα του κάθε αξιώματος¹³⁴.

Εξάλλου αυτές ακριβώς οι ιδεολογικές αναζητήσεις επιτρέπουν και τη θεμελίωση της εφαρμογής μίας ευρύτερης παρεμβατικής πολιτικής. Οι οικείοι κανονισμοί άσκησης των καθηκόντων των αξιωματούχων αποτελούν πολύτιμες πηγές σχετικά, αφού αρκετοί από αυτούς περιλαμβάνουν ειδικές διατάξεις που καθορίζουν τους ενδυματολογικούς τους κώδικες όχι μόνο κατά τη διάρκεια των δημόσιων εμφανίσεων αλλά και στην ιδιωτική τους ζωή.

Χαρακτηριστικοί της πρώτης περίπτωσης είναι για παράδειγμα οι κανόνες που στα τέλη του 16^{ου} αιώνα καθορίζουν την ενδυμασία του κεντρικού οργάνου του κρητικού βασιλείου, του Δούκα. Οι ενδυματολογικές υποδείξεις επεκτείνονται ακόμη και στις εμφανίσεις του κατά την παρακολούθηση των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας. Κόκκινο μεταξωτό ένδυμα για τη λειτουργία της Κυριακής των Βαΐων, μωβ για την ακολουθία του απογεύματος της ίδια ημέρας, ενώ το πρωί του Μεγάλου Σαββάτου μετά το πέρας της δοξολογίας, ο Δούκας με τελετουργικό τρόπο άλλαζε τη μωβ *stola*¹³⁵ που φορούσε με μία άλλη πορφυρού χρώματος¹³⁶.

6-10· G. Clark, *Symbols of Excellence. Precious Materials as Expressions of Status*, Cambridge 1986, σσ. 82-106· E. Piltz, *Le costume officiel de dignitaires byzantins à l'époque Paléologue*, Uppsala 1994· Maria Parani, «Cultural identity and Dress: The case of Late Byzantine Ceremonial Costume», *Jahrbuch des Österreichische Byzantinistik* 57 (2007), 95-96· Tiziana Plebani, «La sociabilità nobiliare veneziana nel secondo Settecento e i problemi dell'abbigliamento», *Sociabilità aristocratica in età moderna. Il caso genovese: paradigmi, interpretazioni e confronti*, R. Bizzocchi, A. Pacini (a cura), Pisa 2008, σ. 89.

133. Βλ. σχετ. G. Molmenti, *La storia di Venezia nella vita private. Dalle origini alla caduta della Reppubblica*, Bergamo 1928, σσ. 304-306.

134. «... veste lunga infino in terra per honorevolezza di esso grado ...», Παπαδάκη 1995, σ. 35. Βλ. επίσης Michiel Gradenigo, σ. 46 (εισαγ.). Πρβλ. τέλος 11/3/1668, *Statuta Veneta*, f. 399v (Correttioni del Contarini).

135. Η *stola* ήταν ένα κομμάτι υφάσματος από βελούδο ή μετάξι, που ως ένα είδος ωμοφορίου έφεραν οι Βενετοί αξιωματούχοι με τέτοιο τρόπο ώστε η μία άκρη να κρέμεται από μπροστά και η άλλη από πίσω (βλ. σχετ. Παπαδάκη 1995, σ. 128, υποσημ. 25).

136. Βλ. σχετ. Παπαδάκη 1995, σσ. 123-124, 128 καθώς και σσ. 200-201.

Το παράδειγμα του Δούκα εξάλλου δεν είναι και το μοναδικό. Ο ίδιος ήταν αρμόδιος για τον καθορισμό της ενδυμασίας και των άλλων μελών της τοπικής κυβέρνησης. Μάλιστα το πρωί κάθε Κυριακής ή αργίας έστελνε τον επιτετραμμένο του στον Capitano Grande να τον ενημερώσει για το ένδυμα, που ανάλογα με τις περιστάσεις, επιβαλλόταν να φορέσει¹³⁷. Κατά τα άλλα, εκτός από τον Προνοητή του ιππικού για τον οποίο προβλεπόταν μαύρη ενδυμασία, οι υπόλοιποι αξιωματούχοι σε όλο σχεδόν το εύρος της ιεραρχίας έπρεπε κατά την άσκηση των καθηκόντων τους να εμφανίζονται με *vesta* ή *vesta toga*, ένα μακρύ δηλαδή ένδυμα με φαρδιά μανίκια φτιαγμένο από βαμβάκι, μετάξι ή βελούδο σε μαυροκόκκινο ή μωβ χρώμα, το οποίο στην πολυτελέστερη εκδοχή του ήταν από κόκκινο μεταξωτό ύφασμα και ονομαζόταν *vesta ducal*¹³⁸. Η ταύτιση των αξιωματούχων μάλιστα με την κόκκινη αυτή στολή ήταν τέτοια στη συνείδηση του κόσμου, ώστε οι Σφακιανοί σε επιστολή τους προς τον Προνοητή Benetto Moro το 1602, να παραπονούνται ότι δεν υπάρχει στην περιοχή τους κανένας «... Rosso da assicurar li buoni et tenere a freno li cattivi ...», εννοώντας φυσικά την απουσία από τα Σφακιά αντιπροσώπου της δικαστικής αρχής¹³⁹. Την ίδια εξάλλου νύξη φαίνεται να είχε κάνει τρία μόλις χρόνια νωρίτερα στην έκθεσή του και ο Προβλεπτής Zuanne Mocenigo, μόνο που αυτός επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στην απαραίτητη για την υπακοή των Σφακιανών παρουσία «κόκκινων υποδημάτων» στην περιοχή τους¹⁴⁰.

Η παρεμβατική αυτή πολιτική της Γαληνοτάτης δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στη θέσπιση ενδυματολογικών κανόνων για τους αξιωματούχους της, αφού σε αρκετές περιπτώσεις φαίνεται να προχωρά λίγο περισσότερο καλύπτοντας ακόμη και τα έξοδα της ενδυμασίας των διοικητικών της υπαλλήλων, ιδιαίτερα δε όταν αυτοί την εκπροσωπούν σε υποθέσεις της στο εξωτερικό. Μέσα στα πλαίσια αυτά με απόφαση της Συγκλήτου καθορίζεται το 1341 η καταβολή 40 γροσίων για την κατασκευή ενδυμασίας

137. Βλ. σχετ. Παπαδάκη 1995, σ. 42, υποσημ. 9.

138. Βλ. σχετ. Παπαδάκη 1995, σ. 42, υποσημ. 10· Τσουραπά 2006, 207.

139. «... il quall anco essi sommamente desiderano, cio è di haver al loro governo Rappresentante come essi dicono, vestito di rosso, che habbia autorità e forze da assicurar li buoni et tenere a freno li cattivi ...», 25/6/1602, Σ. Σπανάκης (εκδ.), *Benetto Moro, Provveditor General nel Regno di Candia, Relazione letta in Pregati a 25 Giugno 1602*, Ηράκλειο 1958 (*Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. 4), σσ. 78-79. Rosso την εποχή εκείνη αποκαλούσε ο λαός εξαιτίας του χρώματος της στολής του τον *inquisitor di stato*. Έτσι με το αίτημα τους αυτό οι σφακιανοί ζητούν να τους δοθεί αξιωματούχος που να έχει δικαστικές αρμοδιότητες.

140. Σ. Σπανάκης (εκδ.), *Zuanne Mocenigo, Provveditore Generale del Regno di Candia, Relazione presentata nell'eccellentissimo consiglio nel 17 Aprile MDLXXXIX*, Ηράκλειο 1940 (*Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. 1), σ. 11. Πρβλ. σχετ. Μυλοποταμιτάκη, *Η βυζαντινή γυναικεία φορεσιά κτλ.*, 111.

σε κρητικό γραφέα, που θα συνοδεύσει τον πρεσβευτή της Γαληνοτάτης στην αυλή του βυζαντινού αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη¹⁴¹. Μόλις ένα χρόνο αργότερα η πάντοτε φειδωλή για δαπάνες Σύγκλητος, με απόφασή της χορηγεί σύμφωνα με την κρατούσα εθιμική συνήθεια, το ποσό των 15 δουκάτων για την αγορά ενδυμάτων σε υπάλληλο που μεταβαίνει στην Κρήτη για να αναλάβει τα καθήκοντα του γραφέα των Προνοητών¹⁴².

Βέβαια η έννοια του «τελετουργικού ενδύματος» δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στις περιπτώσεις των δημοσίων αξιωματούχων. Ειδικά ενδύματα επιβάλλεται να φορούν και άλλες κατηγορίες επαγγελματιών, η δράση των οποίων ενείχε δημόσιο χαρακτήρα. Ο νομικός για παράδειγμα Zuan Maria Bernardo, στη διαθήκη που συντάσσει τον Ιανουάριο του 1638, κληροδοτεί ανάμεσα στα άλλα στο γιο του και ένα ένδυμα νομικού, απαραίτητο όπως τονίζει για την άσκηση του δικηγορικού επαγγέλματος¹⁴³.

7. Η ευρύτερη ομάδα των εκκλησιαστικών ενδυμάτων¹⁴⁴

Στο πλαίσιο της μελέτης των τελετουργικών ενδυμάτων δεν είναι δυνατόν να παραβλέψει κανείς την ιδιαίτερη ομάδα που συγκροτούν τα εκκλησιαστικά ενδύματα (άμφια), τα οποία στην παράδοση του χριστιανισμού

141. 14/7/1341, Θεοτόκης, B1, σ. 209, αρ. 33 (σε περίληψη).

142. 2/9/1342, Θεοτόκης, B1, σ. 241, αρ. 28 (σε περίληψη).

143. Βλ. σχετ. Ειρήνη Λυδάκη, «Νέες αρχειακές μαρτυρίες για την ύπαρξη ιδιωτικών βιβλιοθηκών στον Χάνδακα τον 17^ο αιώνα», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σ. 429.

144. Για τα άμφια της καθολικής εκκλησίας βλ. ενδεικτ. J. Braun, *I paramenti sacri. Loro uso, storia e simbolismo*, Torino 1914· R. McCloud, *Clerical Dress and Insignia of the Roman Catholic Church*, Milwaukee 1948· A. Barbero, «Appunti sull'uso liturgico dei paramenti», *Tessuti antichi nelle chiese di Arona, Donata Devoti and Giovanni Romano (a cura)*, Torino 1981, σσ. 227-238· J. Mayo, *A History of Ecclesiastical Dress*, London 1984· R. Lesage, *Oggetti e vesti liturgiche*, Catania 1986· H. Norris, *Church Vestments: Their Origin & Development*, Mineola 2002· S. Piccolo Paci, *Storia delle vesti liturgiche. Forma, immagine e funzione*, Milano 2008. Για τα άμφια στην ορθόδοξη εκκλησία και το συμβολισμό τους βλ. ενδεικτικά A. Papas, *Studien zur Geschichte der Messgewänder im byzantinischen Ritus*, München 1965· G. Chrysostomou, *Orthodox Liturgical Dress*, Brookline 1981· K. Κούρκουλας, *Τα ιερατικά άμφια και ο συμβολισμός αυτών εν τη ορθοδόξω ελληνική εκκλησία*, Αθήναι 1991· B. Ζηδιανάκης, «Μεταξωτά και χρυσοποίκιλτα ιερατικά ενδύματα», *Άμφια. Το ένδυμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας* (Μουσείο Μπενάκη, Κατάλογος Έκθεσης, 1-30 Σεπτεμβρίου 1999), Αθήνα 1999, σσ. 9-10 (εισαγωγή)· Άννα Μπαλλιάν, «Τα ιερατικά άμφια της ορθόδοξης εκκλησίας», *Άμφια. Το ένδυμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας* (Μουσείο Μπενάκη, Κατάλογος Έκθεσης, 1-30 Σεπτεμβρίου 1999), Αθήνα 1999, σσ. 13-14 (εισαγωγή)· Ελένη Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, «Ο συμβολισμός των ιερών αμφίων και πέπλων της Ορθοδόξου εκκλησίας και η ερμηνεία του διακόσμου τους σύμφωνα με τις ιερές πηγές», *Απόστολος Τίτος* 5 (Δεκέμβριος 2006), 123-171. Πρβλ. επίσης Α. Παπάς, «Βιβλιογραφία ιερατικών και λειτουργικών αμφίων του βυζαντινού τύπου», *Θεολογία* 52 (1981), 754-778.

χρησιμεύουν όχι μόνο στη διάκριση του ιερέα από το εκκλησίασμα αλλά και στην αποστασιοποίηση του ίδιου του ιερούργου από τον εαυτό του. Μάλιστα με δεδομένο το δημόσιο χαρακτήρα των θρησκευτικών τελετών οι ενδυματολογικοί κώδικες του ιερατείου επηρεάζονται καθοριστικά από την επίδραση της πολιτικής εξουσίας, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις έμμεσα ή άμεσα επεμβαίνει καταλυτικά στη διαμόρφωσή τους. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται να επιβεβαιώνει το παράδειγμα της Βενετίας, της οποίας ο έντονα παρεμβατικός χαρακτήρας σε εκκλησιαστικά θέματα φτάνει σε ορισμένες περιστάσεις ακόμα και στον καθορισμό της ενδυμασίας των κληρικών, όχι βέβαια κατά την άσκηση των ιερατικών τους καθηκόντων, αλλά κυρίως κατά τη συμμετοχή τους στις δημόσιες τελετές, αφού κατά την εκτίμηση της διοίκησης οι εκδηλώσεις αυτές δεν είχαν αποκλειστικά και μόνο θρησκευτικό χαρακτήρα. Μέσα σε αυτό το σκεπτικό κανονιστικές διατάξεις δίνουν συγκεκριμένες ενδυματολογικές οδηγίες για τις ομάδες των κληρικών που μετέχουν σε παρόμοιες «μικτού» χαρακτήρα τελετές, όπως για παράδειγμα η ανάληψη των καθηκόντων του λατίνου αρχιεπισκόπου κ.ά.¹⁴⁵.

Κατά τα λοιπά η ίδια η εκκλησία φαίνεται να λαμβάνει κατά καιρούς μέτρα για την ευπρεπή ενδυμασία των κληρικών και την αποφυγή υπερβολών. Έτσι η Σύνοδος που συγκάλεσε τον Οκτώβριο του 1467 ο λατίνος αρχιεπίσκοπος Κρήτης Gerolamo Lando όχι μόνο απαγορεύει στον κλήρο την χρήση στην καθημερινή του ζωή πολύχρωμων και πολυτελών ενδυμάτων και υποδημάτων, επιβάλλοντας το απλό μαύρο εκκλησιαστικό ένδυμα, αλλά και επεμβαίνει στον καθορισμό της περιόδου που δικαιούνται να φορούν ενδύματα πένθους, περιορίζοντάς τα αποκλειστικά και μόνο σε ένα διάστημα οκτώ μόλις ημερών με τη δικαιολογία ότι η υπέρβαση των συγκεκριμένων ορίων θα αποτελούσε δείγμα ολιγοπιστίας¹⁴⁶.

Από την ίδια εξάλλου Σύνοδο ρυθμίζεται και το ευρύτερο πλαίσιο προστασίας της κινητής και ακίνητης εκκλησιαστικής περιουσίας, την οποία παλαιότερες διατάξεις της κρατικής εξουσίας φαίνεται να είχαν περιβάλει με αυξημένη προστασία. Τα άμφια ρητά συγκαταλέγονται στα αντικείμενα εκτός συναλλαγής, των οποίων και απαγορεύεται τόσο η πώληση όσο και η ενεχυρίαση, ενώ για τους παραβάτες απειλούνται σοβαρές ποινές¹⁴⁷.

145. Βλ. σχετ. Παπαδάκη 1995, σσ. 49-50.

146. Οκτώβριος 1467. Ξηρουχάκης 1930, 102, V Επιγραφή = Ξηρουχάκης 1931, 43. Rubrica V και Ξηρουχάκης 1931, 116-117 (σε μετάφραση).

147. 27/10/1412. Ζ. Τσιρπανλής (εκδ.), *Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548). Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ιωάννινα 1985, σσ. 322-324, αρ. 257· Οκτώβριος 1467, Ξηρουχάκης 1930, 104, XII Επιγραφή και Ξηρουχάκης 1932, 162, Rubrica XIII (σε μετάφραση). Πρβλ. επίσης *Statuta Veneta*, libr. I, cap. 1-5, και *Consulta ex Auctenticis* 27 (f. 151v-153r)· Ferro, λήμμα «pegno» (τ. II, σ. 411).

Οι κανόνες βέβαια αυτοί περιορίζονται αποκλειστικά και μόνο σε γενικές αναφορές χωρίς να υπεισέρχονται στις ιδιαίτερες λεπτομέρειες που παρέχουν δύο άλλες ομάδες σχετικών πηγών: οι απογραφές δηλαδή των εκκλησιαστικών σκευοφυλακίων και φυσικά οι διαθήκες.

7.1. Οι απογραφές εκκλησιαστικών ενδυμάτων

Στην ομάδα αυτή περιλαμβάνονται οι ποικίλης μορφής και για οποιαδήποτε αιτία διενεργούμενες είτε από την εκκλησιαστική διοίκηση είτε από την κοσμική εξουσία, απογραφές των κάθε μορφής εκκλησιαστικών ενδυμάτων και κειμηλίων, που φυλασσόταν στα σκευοφυλάκια των εκκλησιών και των μονών του Κρητικού Βασιλείου. Τη διενέργεια παρόμοιων απογραφών όχι μόνο επέβαλλαν οι εκκλησιαστικοί κανόνες σε τακτική βάση¹⁴⁸ αλλά και κάποιες έκτακτες συνθήκες. Τα σχετικά παραδείγματα είναι αρκετά¹⁴⁹, ενώ ιδιαίτερης μνείας φαίνεται να αξίζουν δύο κατάλογοι από τη μονή του Αγίου Φραγκίσκου του Χάνδακα¹⁵⁰ που χρονολογούνται στις αρχές και στα μέσα του 15^{ου} αιώνα αντίστοιχα. Στις γραμμές τους αναφέρεται, ανάμεσα στα άλλα, όπως είναι αναμενόμενο και ένας σημαντικός αριθμός αμφίων, απαραίτητων για την ομαλή λειτουργική ζωή της μονής¹⁵¹. Τέλος στις αναφορές αυτές δεν θα μπορούσαν να μην συμπεριληφθούν και οι καταγραφές των κειμηλίων και των αμφίων που κατά τα τελευταία έτη του Κρητικού Πολέμου αλλά και κατά την πτώση του Χάνδακα στους Τούρκους τον Σεπτέμβριο του 1669, συναπο-

148. Έτσι για παράδειγμα στις διατάξεις της Συνόδου του Gerolamo Lando (1467) καθορίζεται ανάμεσα στα άλλα ότι κατ' έτος πρέπει να διενεργείται απογραφή των κινητών αντικειμένων που ανήκουν σε κάθε ναό ή μονή. Βλ. σχετ. Ξηρουχάκης 1930, 104. Επιγραφή XIV και Ξηρουχάκης 1932, 255. Rubrica XV (σε μετάφραση).

149. Σε απογραφές των σκευοφυλακίων του ναού του Αγίου Τίτου (30/3/1622, σσ. 78-86, αρ. 1 και 27/4/1622, σσ. 86-88, αρ. 2) και του ναού του Αγίου Μάρκου (1/10/1635, σσ. 88-90, αρ. 3) δίνονται αρκετές πληροφορίες για άμφια: Ασπασία Παπαδάκη, «Κατάλογοι κινητών αντικειμένων δύο σημαντικών λατινικών ναών του Χάνδακα», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 18 (1998), 67-95.

150. Η σημαντικότερη από τις καθολικές μονές του Χάνδακα. Βλ. ενδεικτ. G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, τ. II, Venezia 1908, 112-113· του ίδιου, «I Francescani in Creta al tempo del dominio veneziano», *Collectanea Franciscana* 2/3, 4 (1932), 301-325, 445-461· G. Hofmann, «La biblioteca scientifica del monastero di San Francesco a Candia nel medio evo», *Orientalia Cristiana Periodica* 8 (1942), 317-360· Κ. Λασσιθιωτάκης, «Ο Άγιος Φραγκίσκος και η Κρήτη», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1981, σσ. 146-154· Π. Χαραλαμπάκης, «Η Μονή του Αγίου Φραγκίσκου στον Χάνδακα», *Κρητική Εστία* 12 (2007-2008), 99-118.

151. Βλ. σχετ. Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Πολυτελή έργα μικροτεχνίας στην Κρήτη της βενετικής περιόδου: ανέκδοτα ευρετήρια του 15^{ου} αιώνα από τη μονή του Αγ. Φραγκίσκου του Χάνδακα», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ηράκλειο 2004, σσ. 315-328.

κόμισαν μαζί τους οι κρητικοί πρόσφυγες στις νέες τους εγκαταστάσεις είτε επρόκειτο για την ίδια την Βενετία είτε για τα Επτάνησα¹⁵².

Στην ίδια τέλος ομάδα πηγών εντάσσονται και κάποιες συγγενείς με αυτές τις απογραφές πράξεις όπως για παράδειγμα η απόδειξη παραλαβής αμφίων και άλλων ιερών σκευών που μοναχός της Ι.Μ. Καβαλλαράς παίρνει το 1560 από τον εκτελεστή της διαθήκης του ιερομονάχου Κλήμη Γαιτάνη¹⁵³ ή ο μακροσκελής και λεπτομερής κατάλογος αμφίων που συντάσσεται με την ευκαιρία της μετατροπής το 1572 της Ι.Μ. Αρκαδίου σε κοινόβιο¹⁵⁴.

7.2. Τα κληροδοτήματα

Εξαιτίας της ιδιαιτερότητας του αντικειμένου σκόπιμο κρίθηκε οι κάθε μορφής αναφορές των διαθηκών σε άμφια να περιληφθούν για λόγους μεθοδολογικούς σε αυτήν εδώ την ενότητα και όχι σε εκείνη των διαθηκών¹⁵⁵. Εξάλλου εκτός από τις πληροφορίες για τα κληροδοτούμενα από τους κληρικούς άμφια¹⁵⁶, οι νοταριακές αυτές πράξεις ενδιαφέρουν κυρίως αφού

152. Πολλά από τα μέλη των συντεχνιών και των αδελφοτήτων κατέφυγαν στην Ζάκυνθο, συναποκομίζοντας μαζί τους τα σπουδαιότερα από τα κειμήλιά τους όπως εικόνες και αντικείμενα αργυροχρυσοχΐας αλλά και άμφια και συναφή εκκλησιαστικά υφάσματα. Οι σχετικοί κατάλογοι που συντάχτηκαν στη νέα τους εγκατάσταση αποτελούν σημαντική πηγή πληροφόρησης σχετικά. Πανοπούλου 2012, σσ. 158-161. Πρβλ. σχετ. G. Gerola, «Gli oggetti sacri di Candia salvati a Venezia», *Atti dell'I. R. Accademia di Scienze, Lettere ed Arti degli Agiati in Rovereto* 9/3-4 (1903), 3-40.

153. 5/12/1560, Μέρτζιος, Σταχυολογήματα κτλ., 253.

154. 16/5/1572, Μέρτζιος, Σταχυολογήματα κτλ., 251-253, αρ. 5.

155. Βλ. σχετ. παραπάνω ενότητα 2.

156. Διαθέτης: Presbyter Lucas Mudacio, canonicus Archadiensis, «... Item eligo meam sepulturam in archa in ecclesia Sancti Titi, ubi dimitto yperpera decem pro fabrica ecclesie predicte sive pro apparamentis fiendis pro anima mea ... Item dimitto Iohanni Mudacio, diacono, nepoti meo, me paramenta meliora ...», 27/4/1349, McKee, Wills, αρ. 335· Διαθέτης: Petrus Dandulo, presbyter, capelanus ecclesie Crete, «... Item dimitto pro anima mea ecclesie Sancti Tyti aparamenta mea de sindone nova et calicem meum argenteum ...», 15/1/1348 (m.v. 1347), McKee, Wills, αρ. 324· Διαθέτης: Presbyter Georgius Cauchio, cantor ecclesie Crete, «... Item dimitto res meas chotas in sacristia Sancti Titipro usu presbiterorum ... Item dimitto par unum paramentorum et missale meum quem habeo in ecclesia Sancti Titi, in ecclesia Sancte Marie Valverde ...», 2/7/1418, McKee, Wills, αρ. 678· Διαθέτης: παπᾶς Νικολὸς ὁ Κορωγόνας «... Ἔτι ἀφίημι εἰς τὸν εἰρημένον Μέγαν Νικόλαον τὸν ἀέρα μου τὸν χρυσὸν καὶ κάλυμμα χρυσὸν τοῦ δίσκου ... Ἔτι ἀφίημι εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον τοῦ Πενεράδου μίαν ζυγὴν ἀλλαγὴν καὶ δισκοπότηρα ἤγουν σῶαν τὴν ἱερατικὴν στολὴν μὲ τὰ ἐπικείμενά της, διὰ τὴν ψυχὴν μου. Ταῖς δ' ἄλλαις μου ἀλλαγαῖς, χωρὶς ἀποῦ θέλω ἐντιθεῖν ἐγώ, ἀφίημι ταῖς μισαῖς εἰς τὴν ἐκκλησίαν μου τὴν Ἁγίαν Παρασκευὴν καὶ ταῖς ἄλλαις μισαῖς εἰς τὸν εἰρημένον Ἅγιον Νικόλαον διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 26/8/1528, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 127. Πρβλ. επίσης και τη σχετική απόδειξη παραλαβής αμφίων

φέρνουν στο φως μία άλλη αρκετά διαδεδομένη συνήθεια που είναι η κατάληψη σε ναούς, μονές και ιερείς χρημάτων, υφασμάτων ή και ενδυμάτων για την κατασκευή αμφίων¹⁵⁷. Τα σχετικά παραδείγματα, ιδιαίτερα από την τελευταία κατηγορία που ενδιαφέρει και περισσότερο, είναι αρκετά και προέρχονται από πιστούς και των δύο δογμάτων, εκτιμάται δε ότι συνιστούν ένα καλό δείγμα για τον εντοπισμό των απαρχών ενός ιδιόμορφου φαινομένου, που πήρε ιδιαίτερες διαστάσεις στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, σηματοδοτώντας την εποχή που τα όρια ανάμεσα στο επίσημο και το ιερό αρχίζουν να γίνονται όλο και περισσότερο ρευστά¹⁵⁸. Ιστορικές συγκυρίες αλλά και παράγοντες όπως η μικρή εμβέλεια και η περιορισμένη παραγωγή των εργαστηρίων χρυσοκεντητικής¹⁵⁹ αλλά και η πολυτελής κατασκευή ορισμένων ενδυμάτων, είχαν ως αποτέλεσμα οποιοδήποτε βαρύτιμο ένδυμα ήταν υποψήφιο να μετατραπεί σε άμφιο¹⁶⁰.

που είχαν καταληφθεί με τη διαθήκη του ηγουμένου της μονής Καβαλαράς: 5/12/1560, Μέρτζιος, Σταχυολογήματα, 253.

157. Πρβλ. σχετ. Πίνακα II και V.

158. Η έρευνα σε διαθήκες των τουρκοκρατούμενων περιοχών έδωσε αρκετά τέτοια παραδείγματα: «... ένα ρούχο μεταξωτόν καναβατζέτα άσπρος ό κάμπος καί νερατζάτα τὰ φγόρε νὰ τὸ κάμου ἓνα φελόνιν ...» 24/1/1680, Αναστασία Σιφωνιού – Καράπα, Γεώργιος Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη (εκδ.), «Ο Κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηριάτη, 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 29-30 (1982-1983), 277-278, αρ. 117· Μάιος 1756, Γ. Κανδηλάπτης, «Ο Κώδιξ του εν Αργυροπόλει ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου», *Αρχεῖον Πόντου* 24 (1961), 147· «... Ἀφήνω εἰς τὸν μέγα Βασίλειον τὸ φουστάνι μου τὸ διάνινον νὰ γένῃ φελώνι. ... Ἔτι ἀφήνω εἰς τὸν προφήτην Ἥλιαν ἐπάνω χώραν τὸ μπελταρὶ νὰ κάμουν ἐπιτραχήλια. ... ἔτι ἀφήνω εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον Βελανιδιάς τὸ φουστάνι μου τὸ καμπελῶτο διὰ νὰ γένῃ φελώνι καὶ πρόθεσιν ...» Νοέμβριος 1823, Σ. Κουγέας, *Η γυναίκα Κυρία στη Μεσσηνιακή Μάνη μέσω των προικών και άλλων εγγράφων (1745-1864)*, Αθήνα 2003, σσ. 80-83. Πρβλ. επίσης και το διήγημα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη «Η Γλυκοφιλούσα» όπου και περιγράφεται, με αρκετές μάλιστα λεπτομέρειες, η μετατροπή μίας ολόκληρης παραδοσιακής φορεσιάς σε άμφια (Α. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος (εκδ.), τ. 3, Αθήνα 1989, σσ. 71-88 ειδικά δε σ. 79).

159. Στην Κρήτη γνωστό είναι το εργαστήριο της Μονής Αρκαδίου που εικάζεται ότι λειτουργεί ήδη από τον τελευταίο αιώνα της βενετικής κυριαρχίας. Βλ. σχετ. Ν. Δρανδάκης, «Εκκλησιαστικά κεντήματα της Μονής Αρκαδίου», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα 1968, σσ. 297-343· Ελένη Βλαχοπούλου – Καραμπίνα, «Η ακτινοβολία του εργαστηρίου εκκλησιαστικής χρυσοκεντητικής της Μονής Αρκαδίου», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 19 (2000), 219-249.

160. Το φαινόμενο έχει επισημανθεί από την Ιωάννα Παπαντωνίου (βλ. σχετ. Ιωάννα Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς», *Εθνογραφικά* 1 (1978), 49, υποσημ. 1). Βλ. επίσης Κ. Βαφειάδης, «“Ανίερα” εικονιστικά θέματα σε ιερατικά άμφια και πέπλα. Παραδείγματα από το σκευοφυλάκιο της Ι.Μ. Διονύσου», *Εικοστό Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*, Αθήνα 16, 17 και

Επιρράμματα, ένθετοι σταυροί και πόλοι υποδήλωναν τη μετατροπή και προσέδιδαν την επιδιωκόμενη ιερότητα.

8. Τα “διακριτικά” στα ενδύματα των Εβραίων

Η υιοθέτηση εξωτερικών ενδυματολογικών συμβόλων έρχεται σε ορισμένες περιπτώσεις να προσλάβει και μία αρνητική διάσταση, χρησιμεύοντας στον προσδιορισμό των ατόμων εκείνων που η κυρίαρχη πολιτική και θρησκευτική ιδεολογία επιθυμεί να απομονώσει.

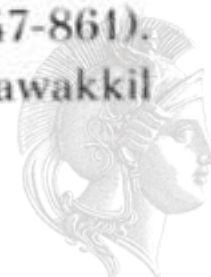
Οι Εβραίοι αποτελούν ίσως το καλύτερο σχετικό παράδειγμα. Ήδη με τον 68^ο κανόνα της IV Λατερανής Συνόδου το 1215, ο πάπας Ιννοκέντιος III (1198-1216) είχε καθορίσει ότι τόσο αυτοί όσο και οι μουσουλμάνοι έπρεπε να διακρίνονται ενδυματολογικά από τους Χριστιανούς. Ο κανόνας δεν υπεδείκνυε βέβαια συγκεκριμένο ενδυματολογικό κώδικα, αφού οι λεπτομέρειες επαφίονταν στη διακριτική ευχέρεια των κατά τόπους ηγεμόνων¹⁶¹. Σε γενικές πάντως γραμμές στους εβραϊκούς πληθυσμούς επιβλήθηκε να φέρουν είτε το “*Judenhut*”, ένα συγκεκριμένο δηλαδή τύπο καπέλου¹⁶² είτε μία κίτρινη¹⁶³ κατά κανόνα ταινία, η οποία προσαρμοζόμενη στα ρούχα ή

18 Μαΐου 2003, Αθήνα 2003, σσ. 18-19· Ν. Μαχά – Μπιζούμη, «Φελόνιο διαμορφωμένο από στολιστικό κέντημα κρητικής τέχνης (18^{ος} αι.)», Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας των κεντητών υφασμάτων», Αλεξανδρινός Άμνητος, Αφιέρωμα στη μνήμη Ι. Μ. Χατζηφώτη, τ. Β', Αλεξάνδρεια 2009, σσ. 249-283· Ιωάννα Παπαντωνίου (επιμ.), Αχνάρια Μεγαλοπρέπειας. Μία νέα ματιά στην παράδοση της ελληνικής γυναικείας φορεσιάς (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2014, σσ. 90-93, λήμμα 5 (φαιλόνιο λινόμπάμπακο, κεντημένο με πολύχρωμα μετάξια, Κρήτη, τέλη 168^{ου} αι.) και 6 (φαιλόνιο λινόμπάμπακο με κοφτό κέντημα, Κρήτη, τέλη 18^{ου} αι.), Για την ευρύτερη διάδοση της πρακτικής αυτής βλ. ενδεικτ., Carla Cavelli Traverso, «Dal tessuto di moda al paramento liturgico. Tessili del monastero genovese dei santi Giacomo e Filippo», *Jacquard* 40 (2000), 2-6.

161. Βλ. σχετ. A. Cutler, «Innocent III and the Distinctive Clothing of Jews and Muslims», *Studies in Medieval Culture* 3 (1970), 92-115· Flora Cassen, «From Ionic O to Yellow Hat: Anti-Jewish Distinctive Signs in Renaissance Italy», *Fashioning Jews. Clothing Culture and Commerce*, Leonard Greenspoon (ed), *Proceedings of the Twenty-Fourth Annual Symposium of the Klutznick Chair in Jewish Civilization and the Harris Center for Judaic Studies*, October 23-24, 2011, USA 2013, σσ. 29-30.

162. Βλ. σχετ. R. Straus, «The Jewish Hat as an Aspect of Social History», *Jewish Social Studies* 4 (1942), 59-72· B. Radiv, «From Yellow to Red: On the Distinguishing Head-Covering of the Jews of Venice» *Jewish History* 6/1-2 (1992), 179-210· Cassen, ό.π., 29-48.

163. Το κίτρινο επικράτησε εντέλει ανάμεσα στα άλλα χρώματα, αφού ως χρωματική επιλογή συμβόλιζε την Παλαιά Διαθήκη. Βλ. σχετ. M. Pastoureau, *Les couleurs de notre temps*, Paris 2003, σ. 111. Εξάλλου καπέλα και διακριτικά επιρράμματα κίτρινου χρώματος επέβαλλαν τον 9^ο αιώνα για τους μη μουσουλμάνους της επικράτειάς τους και οι Χαλίφηδες της Βαγδάτης Αρουν Ρασήδ (786-809) και Μουταβακχίλ (847-861). Βλ. σχετ. Θεοδώρα Ζαμπάκη, «Το διάταγμα που εξέδωσε ο χαλίφης al-Mutawakkil

στα καπέλα των εβραίων υπηκόων υποδήλωνε τη θρησκευτική τους ταυτότητα¹⁶⁴.

Στην Κρήτη οι ρίζες της εβραϊκής κοινότητας θα πρέπει να αναζητηθούν στα βυζαντινά χρόνια¹⁶⁵. Η σχετική με τους Εβραίους βιβλιογραφία είναι πραγματικά πλουσιότατη και επιτρέπει την ανάπλαση της ζωής και των δραστηριοτήτων τους με αρκετές λεπτομέρειες¹⁶⁶. Από τη βενετική διοίκη-

κατά των χριστιανών και των άλλων dhimmī το 235 μ.Ε. /849-850 μ.Χ.», *Βυζαντιακά* 30 (2012-2013), 321-337 όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. επίσης Κ. Άμαντος, «Οι προνομιακοί ορισμοί του μουσουλμανισμού υπέρ των χριστιανών», *Ελληνικά* 9 (1936), σ. 111.

164. Βλ. σχετ. Α. Toaff, «La prammatica degli Ebrei e per gli Ebrei», *Disciplinare il lusso*, σσ. 91-105· Maria Giuseppina Muzzarelli, «Il vestito degli Ebrei», *Zakhor. Rivista di storia degli Ebrei d'Italia* 4 (2000), 161-168.

165. Βλ. σχετ. Α. Ανδρεάδης, «Περί του αν υπήρχον Εβραίοι εν Κρήτη ότε οι Βενετοί κατέλαβον την μεγαλόνησον», *Ανδρέου Ανδρεάδη Έργα*, Αθήνα 1938, σσ. 663-667.

166. Βλ. ενδεικτ. I. Levi, «Les Juifs de Candie de 1380 – 1485», *Revue des Études Juives* 26 (1893), 198-208· Σ. Ξανθουδίδης, «Οι Εβραίοι εν Κρήτη επί ενετοκρατίας», *Κρητική Στοά* 2 (1909), 209-224 (= Σ. Ξανθουδίδης, *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σσ. 112-126)· J. Starr, «Jewish Life in Crete under the Rule of Venice», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 12 (1942), 59-114· D. Jacoby, «David Mavrogonato of Candia. Fifteenth Century Jewish Merchant, Intercessor and Spy», *Tarbiz* 32 (1964), 388-402· Z. Ankori, «Jews and the Jewish Community in the History of Medieval Crete», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα 1968, σσ. 312-367· D. Jacoby, «Venice, the Inquisition and the Jewish Communities of Crete in the Early 14th Century», *Studi Veneziani* 12 (1970), 127-144 (= D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, London 1979, αρ. IX)· του ίδιου, «Un agent juif au service de Venise: David Mavrogonato de Candie», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 68-96 (= D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, London 1979, αρ. XI)· του ίδιου, «Quelques aspects de la vie juive en Crète dans la première moitié du XVe siècle», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1974, σσ. 108-117 (= D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, London 1979, αρ. X)· Elizabeth Santschi, «Contribution à l'étude de la communauté juive en Crète vénitienne au XIVe siècle, d'après des sources administratives et juridiques», *Studi Veneziani* 15 (1973), 177-211· S. Borsari, «Ricchi e Poveri nelle comunità ebraiche di Candia e Negroponte (sec. XIII-XIV)», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, σσ. 211-222· Γ. Πλουμίδης, «Εβραίοι έμποροι της Κρήτης και της Πόλης (1587-1590)», *Άνθη Χαρίτων*, Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), Βενετία 1998, σσ. 641-651· Κ. Τσιγκνάκης, «Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα στα μέσα του 16^{ου} αιώνα», *Άνθη Χαρίτων*, Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), Βενετία 1998, σσ. 729-751· του ίδιου, «Provvedimenti contro la circolazione di libri ebraici nel XVI sec. Il rogo del Talmud nei territori greci sotto dominio veneziano nel 1554», *Studi Veneziani* 52 (2006), 419-428 (= Κ. Τσιγκνάκης, «Μέτρα κατά της κυκλοφορίας εβραϊκών βιβλίων του 16^{ου} αιώνα. Η καύση του Ταλμούδ στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές του 1554», *Η εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο 4^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2008, σσ. 155-170)· A. Schofeld, «Immigration and Assimilation in the Jewish Community of Late Venetian Crete», *Journal of Modern Greek Studies*

ση γίνονται ανεκτοί, αφού εξυπηρετούν τα οικονομικά συμφέροντα της Γαλινοτάτης, αντιμετωπίζονται όμως – όπως εξάλλου και στις άλλες περιοχές του βενετικού κράτους¹⁶⁷ – ως δεύτερης κατηγορίας πληθυσμιακή ομάδα, από την οποία ανά πάσα στιγμή μπορούν να αντληθούν φόροι και κεφάλαια, ενώ μία σειρά διοικητικών περιορισμών τους θέτουν στο περιθώριο της κοινωνίας. Η αυστηρότητα αυτών των μέτρων γνώρισε κατά καιρούς ποικίλες διακυμάνσεις, ανάλογα με τις πολιτικές σκοπιμότητες της Βενετίας, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις έφτασε ακόμη και να παράσχει στο εβραϊκό στοιχείο προστασία έναντι των πιέσεων της λατινικής εκκλησίας, χωρίς και πάλι αυτό να σημαίνει ότι δεν οριοθετούνται οι οικονομικές τους δραστηριότητες και ότι η ίδια τους η καθημερινότητα δεν τίθεται κάτω από αυστηρό έλεγχο. Έτσι όχι μόνο επιβάλλεται σταδιακά η εγκατάστασή τους σε μία οριοθετημένη περιοχή της πόλης¹⁶⁸, αλλά και καθορίζεται ότι οφείλουν να φέρουν στα ενδύματά τους διακριτικά της θρησκευτικής τους ταυτότητας. Μάλιστα με απόφαση της μητρόπολης τον Απρίλιο του 1421,

25 (2007), 1-16· Κ. Πιτσάκης, «“Ἡ γὰρ ἀδικία καὶ συκοφαντία, καθ’ οὗ ἂν πραχθεῖη καὶ τελεσθεῖη, ἀδικία ἐστὶ”», *Ἡ εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο 4^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2008, σσ. 171-199· D. Jacoby, «Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction and Conflict», *Iterstizi. Culture ebraico-cristiane a Venezia e nei suoi dominii dal Medioevo all’Età Moderna*, U. Israel, R. Jütte e R. Mueller (a cura), Roma 2010, σσ. 239-275· Anastasia Papadia-Lala, «The Jews in Early Modern Venetian Crete: Community and Identities», *Mediterranean Historical Review* 27/2 (2012), 141-150.

167. Για τους Εβραίους στην ίδια την Βενετία βλ. ενδεικτ.: C. Roth, *History of the Jews in Venice*, Philadelphia 1930· D. Jacoby, «Les juifs à Venise du XIVe au milieu du XVe siècle», *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, Atti del II convegno internazionale di storia della civiltà veneziana, Firenze 1977, τ. II, σσ. 163-216. (= D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au Xe siècle. Peuples, sociétés, économies*, London 1979, αρ. VIII)· U. Fortis, *Venezia ebraica*, Rome, 1982· R. Calimani, *Storia del ghetto di Venezia*, Milano 1985· D. Calabi, U. Camerino, E. Concina, *La città degli ebrei. Il ghetto di Venezia: architettura e urbanistica*, Venezia 1991.

168. Η πρώτη μορφή ghetto δημιουργήθηκε επίσημα στην Βενετία στις 29 Μαρτίου 1516, χωρίς αυτό φυσικά να αποκλείει την προηγούμενη εγκατάσταση των Εβραίων σε καθορισμένες περιοχές της πόλης. Βλ. σχετ. Ferro: λήμμα *Ebrei* (τ. I, σσ. 651-655). Βλ. επίσης E. Concina, «The origins of the Venetian ghetto: The Houses, the People, The Laws, 1390-1540», *Het getto van venitië: Ponentini, Levantini and Tedeschi, 1516-1597*, Julie-Marthe Cohen (ed.), The Hague 1990, σσ. 28-45· E. Concina, U. Camerino, Donatella Calabi, *La città degli Ebrei: Il ghetto di Venezia. Arcitettura e Urbanistica*, Venezia 1991· R. Calimani, *Storia del ghetto di Venezia*, Milano 1995· S. Bassi, «The Venetian Ghetto and Modern Jewish Identity», *Judaism* 51/204 (2002), 469-480· Muzzarelli, *Il vestito* κτλ., 161-168. Για την Κρήτη πρβλ. σχετ. Μαρία Χαιρέτη, «Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα περί των Εβραίων εν Κρήτη», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 3 (1964), 167· D. Jacoby, «Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction and Conflict», *Iterstizi. Culture ebraico-cristiane a Venezia e nei suoi dominii dal Medioevo all’Età Moderna*, U. Israel, R. Jütte e R. Mueller (a cura), Roma 2010, σσ. 243-250.

επιβεβαιώνεται παλαιότερη διαταγή προς την κρητική Αυθεντία, η οποία επέβαλλε στους Εβραίους του Χάνδακα, τόσο τους άνδρες όσο και τις γυναίκες, την υποχρέωση να φέρουν σε ευδιάκριτο σημείο των ενδυμάτων τους στρογγυλό επίρραμμα μεγάλης διαμέτρου¹⁶⁹, μέτρο το οποίο και είχε εφαρμοστεί το προηγούμενο έτος για την εβραϊκή κοινότητα της ίδιας της Βενετίας¹⁷⁰.

Κάνοντας μάλιστα ένα ακόμη βήμα η διάταξη για τον Χάνδακα προβλέπει ότι οι γυναίκες των Εβραίων εκτός από το διακριτικό επίρραμμα στα ενδύματά τους, όφειλαν κατά τις εξόδους τους να καλύπτουν το κεφάλι και το πρόσωπό τους με ένα κίτρινο πέπλο¹⁷¹, μέτρο που εκτιμάται ότι πρέπει να συνδυαστεί με τα περιστατικά ελευθεριότητας, τα οποία ταλάνιζαν κατά καιρούς τους κόλπους της κοινότητας¹⁷². Εξάλλου μία τέτοια ρύθμιση θα πρέπει να ενταχθεί στους περιορισμούς που οι ίδιοι οι Εβραίοι κατά καιρούς επέβαλλαν στους ομοεθνείς τους προσπαθώντας αφενός να αποφύγουν τις προκλήσεις που θα προκαλούσε στους χριστιανικούς πληθυσμούς η πολυτελής εμφάνιση των ευπορότερων από αυτούς, αφετέρου

169. «Quod attenta supplicatione totius universitatis Ebreorum Candide, per quam nobis exponi fecerunt quod ultra honestas et debitas consuetudines, per nostros consiliarios Crete presentes, non exeunte in opinione ducha Crete, ordinatum est quod femine et mulieres Judeorum portare debeant unum vellum gallum circa caput latitudine trium digitorum, ob quod dicte sue femine et mulieres non audent exire domos, quia post eas inhonesta et vituperosa verba proferunt. - ulterius auctum fuit suum <O> in maiori rotunditate, et sic supplicaverunt de nostro dominio ut dignaremur super eum providere. Vadit pars ex nunc captum sit quod predicti Judei et Judee ponantur et esse debeant in statibus et esse suis, sicut erant ante ordinationem predictam factam per dictos consiliarios; et sic mandetur regimini Crete quod servetur semper sicut dicitur et quod debeant observare et facere inviolabiliter observari», 5/4/1421, Thiriet, *Délibérations*, σ. 316, αρ. 1246.

170. Η χρήση του συγκεκριμένου συμβόλου για το στιγματισμό των Εβραίων παρατηρείται αποκλειστικά και μόνο στις ιταλικές πόλεις του Βορρά και ιδιαίτερα στην Βενετία, ήδη από τα μέσα του 14ου αιώνα και θα επιβιώσει μέχρι και τα τέλη του 15ου αιώνα, οπότε και σταδιακά θα αντικατασταθεί με το γνωστό από άλλες περιοχές κίτρινο καπέλο που αναφέρθηκε παραπάνω. Οι σύγχρονοι ιστορικοί παρόλο που συμφωνούν σε κάθε περίπτωση για τον απαξιώτικο χαρακτήρα του στρογγυλού επιρράμματος, δεν είναι απόλυτα σίγουροι για την καταγωγή του. Άλλοι το συνδέουν με το φόβο του μεσαιωνικού ανθρώπου για το μηδέν και την έννοια της ανυπαρξίας, που αυτό συμβολίζει, και άλλοι με την εραλδική, αφού κατά κανόνα τα οικόσημα των βαρβάρων εικονίζονταν μέσα σε στρογγυλό πλαίσιο. Βλ. σχετ. G. Kisch, «The Yellow Badge in History», *Historia Judaica* 4 (1942), 89-146· Diana Owen-Hughes, «Distinguishing signs: Ear-rings, Jews, and Franciscan rhetoric in the Italian renaissance city», *Past and present* 112 (1986), 14-17· Cassen, *ό.π.*, σσ. 30 -39.

171. 5/4/1421, Thiriet, *Délibérations* κτλ. σ. 316, αρ. 1246.

172. Βλ. σχετ. Σ. Θεοτόκης, «Ιάκωβος Φωσκαρίνης ή η Κρήτη το 1570» *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 1 (1938), 201-202· Τσιχνάκης, *Η εβραϊκή κοινότητα κτλ.*, σσ. 741-742.

δε να περιορίσουν τον κίνδυνο του προσηλυτισμού, που ελόχευε στις περιπτώσεις ενδυματολογικής τους αφομοίωσης¹⁷³.

Η εφαρμογή πάντως των συγκεκριμένων μέτρων φαίνεται να ατόνησε, ακολουθώντας τις αντίστοιχες εξελίξεις στη μητρόπολη. Έτσι με απόφαση της Συγκλήτου το 1496 επιβάλλεται το εβραϊκό καπέλο με τη δικαιολογία ότι οι Εβραίοι προσπαθούσαν με διάφορους τρόπους να καλύψουν το κίτρινο επίρραμμα, πράγμα που δεν θα ήταν τόσο εφικτό με τα αντίστοιχα καλλύματα της κεφαλής. Αποτέλεσμα όταν τον Ιούλιο του 1518 ο Γάλλος περιηγητής Jacques le Saige επισκέφτηκε τον Χάνδακα αναφέρει ότι η ενδυμασία των Εβραίων δεν διέφερε από αυτή των υπόλοιπων κατοίκων της πόλης, με μοναδική εξαίρεση την υποχρέωσή τους να φέρουν ως διακριτικό γνώρισμα το κίτρινο καπέλο¹⁷⁴.

9. Ο αγώνας για ένα κομμάτι ύφασμα: Το Palio

Ολοκληρώνοντας αυτήν την ενότητα παρατηρήσεων αξίζει ίσως να αναφερθεί και μία άλλη τελετουργία – εορτή της βενετικής Κρήτης, στην οποία το ύφασμα διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο. Πρόκειται για το Palio ένα ιπποδρομικό αγώνισμα, που καθιερώθηκε με απόφαση του Δούκα της Κρήτης Pietro Morosini το 1365 σε ανάμνηση της καταστολής της επανάστασης του Αγίου Τίτου στις 10 Μαΐου του 1364. Ανάλογα αγωνίσματα εντοπίζονται και σε άλλες πόλεις της μεσαιωνικής Ιταλίας, όπως η Πίζα, η Βερόνα και η Φλωρεντία¹⁷⁵ καθώς και σε βενετοκρατούμενες περιοχές της Ανατολής όπως η Κύπρος και η Κέρκυρα¹⁷⁶. Από την όλη διαδικασία αυτό που εν

173. Βλ. ενδεικτικά, L. Finkelstein, *Jewish Self – Government in the Middle Ages*, New York 1924.

174. «... Il y demeure en ville et ans foubourgs granment de Juifs. Se ce nestoit a leur bonnet janne on ne les cognoisseroit point, car ils sont habillés comme les autres habitants ...». Démocratie Hemmerdinger-Iliadou, «La Crète sous la domination vénitienne et lors de la conquête turque, 1322-1684», *Studi Veneziani* 9 (1967), 566-567. Τσιχνάκης, Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα κτλ., σ. 733. Κίτρινο καπέλο ή στρογγυλό κίτρινο επίρραμμα προέβλεπε για τους Εβραίους της Κέρκυρας και σχετικό διάταγμα της 17/71602. Βλ. σχετ. D. Pojago, *Le Leggi Municipali delle isole Jonie, dall'anno 1386 fino alla caduta della repubblica veneta*, Corfu 1846, τ. I, σ. 91.

175. Βλ. σχετ. W. Heywood, *Palio and Ponte. An Account of the Sports of Central Italy from the Age of Dante to the XXth Century*, London 1904. Για την ετυμολογία της λέξης βλ. σχετ. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856, λήμμα: Palio «Panno o drappo che si da in premio a chi vince nel corso. Dicesi Palio anche alla Festa popolare dello stesso corso, così appunto nominato dalla qualità del premio, cioè del Palio, che anticamente si dava ai vincitori, il qual era un antico vestimento usato da' Cristiani». Πρβλ. επίσης Παπαδάκη 1995, σ. 163, υποσημ. 6.

176. Αικατερίνη Αριστείδου, *Ανέκδοτα Έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας από το Κρα-*

προκειμένω ενδιαφέρει είναι το έπαθλο του αγώνα, ένα κομμάτι ύφασμα βελούδου ή όποιας άλλης ποιότητας καθόριζε η Αυθεντία¹⁷⁷, το οποίο και έδωσε εντέλει το όνομά του στην όλη εκδήλωση. Το αγώνισμα το 15^ο αιώνα μετατράπηκε σε τοξοβολία ενώ στο έπαθλο εκτός του υφάσματος προστέθηκε και ένα χρηματικό ποσό. Ριζικές αλλαγές έφεραν οι εξελίξεις στις πολεμικές τέχνες τον 16^ο αιώνα οπότε και ο διαγωνισμός γίνεται πλέον με πυροβόλα όπλα, ενώ το ύφασμα υποκαθίσταται από χρηματικό έπαθλο, αφήνοντας εν τέλει την ανάμνησή του μόνο στην ονομασία του αγώνα.

Η διάχυτη παρεμβατική πολιτική του βενετικού κράτους απέναντι στις όποιες μορφής ενδυματολογικές επιλογές υπηκόων και επιτετραμμένων, όπως τουλάχιστον διαφαίνεται από τις παραπάνω παρατηρήσεις, συνιστά τον απαραίτητο συνδετικό κρίκο για την καλύτερη κατανόηση του ευρύτατου θέματος των νόμων κατά της πολυτέλειας (*Leges Sumptuariae*, από το λατινικό *sumptus* που σημαίνει την αγορά, τη δαπάνη), των διατάξεων δηλαδή εκείνων με τις οποίες προσπάθησε κατά καιρούς το κράτος, μέσα στα πλαίσια μίας «πατρικής» αντίληψης για την εξουσία, να περιορίσει τις όποιες εκφράσεις πολυτέλειας του πληθυσμού, θέτοντας σαφή όρια στον τρόπο ζωής του, και επηρεάζοντας έμμεσα με αυτόν τον τρόπο την πρωτογενή παραγωγή και τη διακίνηση των προϊόντων. Το όλο θέμα που άπτεται στην πραγματικότητα των ενδιαφερόντων ενός μεγάλου φάσματος μελετητών, συνιστά σημαντικό όργανο για την καλύτερη αποτύπωση της εξελικτικής πορείας των συγκεκριμένων ρυθμίσεων, αποτελώντας ταυτόχρονα χρήσιμο εργαλείο για τη καλύτερη κατανόηση των υφιστάμενων κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών, που σε κάθε περίοδο και τόπο επιβάλλουν τα μέτρα αυτά.

Στην ανάλυση φυσικά που ακολουθεί, όπως εξάλλου είναι αυτονόητο, ιδιαίτερο βάρος δίνεται στους κανόνες ελέγχου των ενδυματολογικών συμπεριφορών, οι οποίοι ούτως ή άλλως κατείχαν σημαντική θέση στο όλο νομοθετικό πλαίσιο, καθορίζοντας με λεπτομέρειες το είδος, την ποιότητα και την ποσότητα των ενδυμάτων, που σε συνάρτηση με την κοινωνική τους θέση, μπορούσαν να φέρουν οι υπήκοοι της Γαληνοτάτης.

τικό Αρχείο της Βενετίας, τ. Γ' (1518-1529), Λευκωσία 1999, αρ. 20 και υποσημ. 1, 2, 3.

177. Θέσπιση του Palio με απόφαση του Δούκα Pietro Morosini. Το έπαθλο για τον πρώτο νικητή της ιπποδρομίας είναι «... quod palium sit brachiorum duodecim scarlati, vel pecia una veluti, vel aliud sicut videbitur illis qui preerunt Regimini Crete ...», 28/4/1365, Παπαδάκη 1995, σσ. 221-223, αρ. 9. Πρβλ. επίσης στο ίδιο, σσ. 165-168 καθώς και Ασπασία Παπαδάκη, «Το Πάλιο στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Αριάδνη* 5 (1989), 255-259. Αποτελεί επαναδημοσίευση από τον Gerland (E. Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Kandia im Königl. Staatsarchiv zu Venedig*, Strassburg 1899, σ. 119, αρ. 3.

10. Οι νόμοι κατά της πολυτέλειας (*Leges Sumptuariae*)¹⁷⁸

10.1. Το ιστορικό υπόβαθρο

Οι απαρχές παρόμοιων περιορισμών εντοπίζονται ήδη από τα αρχαία χρόνια. Στην αρχαία Ελλάδα για παράδειγμα οι γενικοί νόμοι λιτότητας που επέβαλλε το καθεστώς της Σπάρτης στους πολίτες του, μπορούν θεωρηθούν μία πρώτη μορφή μέτρων περιορισμού της πολυτέλειας. Βέβαια το πρώτο στην πραγματικότητα νομοθέτημα που εντάσσεται σε αυτό το πλαίσιο, εισάγεται από τον Ζάλευκο τον 7^ο αιώνα στους Λοκρούς και προσπαθεί να επιβάλλει ένα ευρύτερο κώδικα αρμόζουσας συμπεριφοράς, ρυθμίζοντας την ενδυμασία των γυναικών και τη διοργάνωση των συμποσίων. Επόμενο σημαντικό σταθμό αποτελεί ένας νόμος που αποδίδεται στο μυθικό νομοθέτη της Αθήνας Σόλωνα (6^{ος} π.Χ. αιώνας), με τον οποίο και λαμβάνονται μέτρα για τον περιορισμό τόσο της πολυτέλειας των ενδυμάτων όσο και των δαπανών στις εορτές και τις κηδείες¹⁷⁹.

Στο ίδιο περίπου πλαίσιο θα κινηθεί και η αρχαία Ρώμη, αφού ήδη στην Δωδεκάδελτο (5^{ος} π.Χ. αιώνας) εντοπίζονται διατάξεις για τον περιορισμό των πολυτελών κηδειών. Βέβαια και πάλι ως πρωταρχικός νόμος κατά της πολυτέλειας θεωρείται η *Lex Orbia*, με την οποία το 215 π.Χ. οι Ρωμαίοι σε μία ιδιαίτερα κρίσιμη οικονομικά περίοδο, εξαιτίας του δευτέρου φοινικικού πολέμου, προσπάθησαν να θέσουν όρια στην πολυτέλεια ένδυσης και στολισμού των γυναικών, αποσκοπώντας με αυτόν τον τρόπο στην εξοικονόμηση δαπανών. Η συγκεκριμένη διάταξη παρέμεινε σε ισχύ για 20 χρόνια μέχρι την κατάργησή της το 195 π.Χ., μετά από μία θυελώδη συζήτηση στην Σύγκλητο και τη σθεναρή αντίδραση των γυναικών. Θα ακολουθήσουν η *Lex Orchia Sumptuaria* το 182 π.Χ., η *Lex Fania* το 161 π.Χ. και η *Lex Didia* το 143 π.Χ., νόμοι οι οποίοι είχαν αυτή τη φορά στο στόχαστρό τους τον περιορισμό της πολυτέλειας στα δείπνα, τόσο στο επίπεδο των καλεσμένων όσο και σε αυτό των εδεσμάτων. Είναι εξάλλου ακριβώς αυτήν την

178. Γενικά για τους νόμους αυτούς βλ. σχετ. M. Gatineau, *Le luxe et les lois somptuaires*, Caen 1900· Claire Sponsler, «Narrating the Social Order: Medieval Clothing Laws», *Clio* 21/3 (1992), 265-282· C. Berry, *The Idea of Luxury. A Conceptual and Historical Investigation*, Cambridge 1994· A. Hunt, *Governance of the Consuming Passions. A History of Suptuary Law*, New York 1996· P. Raffield, «Reformation, Regulation and the Image: Sumptuary Legislation and the Subject of Law», *Law and Critique* 13/2 (2002), 127-150· Giulia Calvi, «Le leggi suntuarie e la storia sociale», *Disciplinare il lusso*, σσ. 213-230· M. Ascheri, «Tra storia giuridica e storia "costituzionale" funzioni della legislazione suntuaria», *Disciplinare il lusso*, σσ. 199-211· Maria Giuseppina Muzzarelli, «Le Leggi suntuarie», *Moda e società dal Medioevo al XX secolo* M. Belfanti, F. Giusberti (eds), Torino 2003, σσ. 185-220.

179. Βλ. σχετ. C. Ampolo, «Il lusso funerario e la città arcaica, archeologia e storia antica», *Annali del seminario di studio sul mondo classico* 6 (1984), 71-102.

περίοδο που οι Ρωμαίοι με την κατάληψη του ευρύτερου ελληνικού χώρου και την κατάκτηση των ελληνιστικών βασιλείων, θα έρθουν σε επαφή με τον ελληνιστικό πολιτισμό, γεγονός που θα επηρεάσει καταλυτικά τον τρόπο ζωής τους, καταλύοντας και τις τελευταίες αντιστάσεις των αυστηρών ρωμαϊκών ηθών και της δημοκρατικής λιτότητας. Στο θέμα θα επανέλθει ένα σχεδόν αιώνα αργότερα ο Ιούλιος Καίσαρας με την *Lex Lulia* (46 π.Χ.) θέτοντας όρια στην αξία των ενδυμάτων, ενώ λίγα χρόνια αργότερα ο Τιβέριος απαγόρευσε στους άνδρες τη χρήση μεταξωτών ενδυμάτων, κρίνοντας το μαλλί ως περισσότερο «αρρενωπό» υλικό. Οι σχετικές επεμβάσεις θα συνεχιστούν από τον Διοκλητιανό το 301 μ.Χ., με τον καθορισμό όχι μόνο της ποιότητας και της αξίας των ενδυμάτων, αλλά και του αριθμού που ο κάθε πολίτης μπορούσε να κατέχει¹⁸⁰.

Η επικράτηση του χριστιανισμού στην αυτοκρατορία, όπως ήταν αναμενόμενο, επέδρασε αποφασιστικά στο συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο. Βέβαια θα πρέπει ίσως να τονιστεί ότι οι εκκλησιαστικοί κανόνες ασχολούνται ως επί το πλείστον με τη ρύθμιση της ενδυματολογικής συμπεριφοράς των κληρικών και των μοναχών¹⁸¹. Οι όποιες παρατηρήσεις των πατέρων της Εκκλησίας και κατ' επέκταση των Οικουμενικών Συνόδων για την ενδυμασία των λαϊκών, εντοπίζονται κυρίως στο επίπεδο της ηθικής, επιβάλλοντας σεμνή ενδυμασία κυρίως στις γυναίκες και καταδικάζοντας στην πραγματικότητα όχι τόσο την πολυτελή ένδυση, αλλά συγκεκριμένες μορφές παρέκκλισης, όπως για παράδειγμα τις εορταστικές μεταμφιέσεις ή τις παρενδυτικές συμπεριφορές, που σε αρκετές περιπτώσεις καλύπτο-

180. Βλ. σχετ. E. Savio, «Intorno alle leggi suntuarie Romane», *Aevum* 14 (1940), 174-194· G. Clemente, «Le leggi sul lusso e la società romana tra III e II secolo A.C.», *Società romana e produzione schiavistica. Modelli etici, diritto e trasformazioni sociali*, Bari 1981, σσ. 1-14· D. Miles, *Forbidden Pleasures: Sumptuary Laws and the Ideology of Moral Decline in Ancient Rome*, London 1987· E. Baltrusch, *Regimen morum. Die Reglementierung des Privatlebens der Senatoren und Rittern in der römischen Republik und frühen kaiserzeit*, München 1989· A. Bottiglieri, *La legislazione sul lusso nella Roma repubblicana*, Napoli 2002· C. Venturini, «Leges sumpuariae», *Index* 32 (2004), 355-380· Valentina Arena, «Roman Sumptuary Legislation: Three Concepts of Liberty», *European Journal of Political Theory* 10/4 (2011), 463-489· M. Dauer, «Roman Republican Sumptuary Legislation: 182-102 b.C.», *Studies in Latin Literature and Roman History*, Bruxelles 2003, σσ. 65-93· Marianne Coudry, «Lois et société: La singularité de lois sumptuaires de Rome», *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 15 (2004), 135-171· Emanuela Zanda, *Fighting Hydra Like Luxury. Sumptuary Regulation in the Roman Republic*, London – New York 2011.

181. Βλ. ενδεικτ. Ελένη Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, «Ποικιλμένα εκκλησιαστικά υφάσματα και η άποψη των πατέρων του 4^{ου} και του 5^{ου} αιώνα», *Τριακοστό Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*, Αθήνα 13, 14 και 15 Μαΐου 2011, Αθήνα 2011, σσ. 20-21.

νταν κάτω από την πρόφαση του ασκητισμού¹⁸². Εξάλλου η ίδια η έννοια του «ενδύματος» προσλαμβάνει στα θεολογικά κείμενα μία διαφορετική – μεταφυσική – διάσταση, συμβολίζοντας την αναγέννηση του πιστού μέσα από το βάπτισμα και την περιβολή του με το “ένδυμα” της πίστεως¹⁸³.

Από την κοσμική εξουσία αντίθετα βαρύτητα θα δοθεί κυρίως στον περιορισμό της χρήσης των χρυσοϋφαντων μεταξωτών και πορφυρών υφασμάτων και ενδυμάτων, διατάξεις που θα συμπεριληφθούν και στον ιουστινιάνειο Κώδικα¹⁸⁴. Οι συγκεκριμένοι κανόνες θα αποτελέσουν τη βάση για τον αυστηρό έλεγχο της εμπορίας και της εξαγωγής των υφασμάτων αυτών, τα οποία προοριζόταν αποκλειστικά και μόνο για τη χρήση της αυτοκρατορικής αυλής και ως διπλωματικά δώρα ξένων ηγεμόνων. Εδώ αξίζει επίσης να αναφερθούν οι σχετικές διατάξεις από το βιβλίο του Επάρχου της Πόλεως (αρχές 10^{ου} αι.) που διαγράφουν το κανονιστικό πλαίσιο για τη λειτουργία των σχετικών συντεχνιών¹⁸⁵ καθώς και η Νεαρά του Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη (1222-1254), η οποία για λόγους περισσότερο οικονομίας παρά περιορισμού της πολυτέλειας, απαγόρευσε τη χρήση εισαγόμενων μεταξωτών υφασμάτων, επιβάλλοντας αποκλειστικά τα προϊόντα των βυζαντινών εργαστηρίων¹⁸⁶.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, οι σουλτάνοι θα χρησιμοποιήσουν το ένδυμα ως στοιχείο της θρησκευτικής ταυτότητας των μη μουσουλμανικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας και ως προσδιοριστικό των κοινωνικών τάξεων. Έτσι για παράδειγμα το 1703 σουλτανικό φερμάνι απαγόρευσε στους Έλληνες, τους Αρμένιους και τους Εβραίους τη χρήση τόσο των χρωματιστών ενδυμάτων όσο και των γουνών¹⁸⁷. Παράβαση

182. Βλ. σχετ. Κ. Πιτσάκης, «Η σκοπιά της Εκκλησίας. Η ένδυση στο δίκαιο των Ιερών Κανόνων», *Αρχαιολογία* 85^Α (Δεκέμβριος 2002), 48-53· Σ. Τρωιάνος, «Μάσκες και μεταμφίεση στον κόσμο του Βυζαντίου», *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών* 13 (2005-2006), 183-192.

183. Βλ. σχετ. Silouani Kurban, *Η ένδυση του νεοφώτιστου στην ακολουθία του βαπτίσματος*, Θεσσαλονίκη 1996.

184. C. 11.9(8).1 (369)· C. 11.9(8).2 (382)· C. 11.9(8).3· CTH. 10.21.3 = C. 11.9(8).4 (424)· C. 11.9(8).5 (436)· C. 11.9.2. = B. VI.25.7.

185. 911/912, Α. Χριστοφιλόπουλος, *Το Επαρχικόν βιβλίον Λέοντος του Σοφού και αι συντεχνίαι εν Βυζαντίω*, Αθήνα 1935 (ανατ. Θεσσαλονίκη 2000, κεφ. IV, VI, VII, VIII, IX. Πρβλ. σχετ. για το έργο Σ. Τρωιάνος, *Οι Πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα – Κομοτηνή 2011, σσ. 301-305.

186. «... ὅσα τε ἐκ σιρῶν βαβυλωνίαι καὶ ἄσσυρίαι ταλασιουργίαι ποικίλως δημιουργοῦσι καὶ ὅσα χεῖρες ἰταλῶν εὐφυῶς ἐξυφαίνουσιν ... ὅσα ἡ ῥωμαίων γῆ γεωργεῖ καὶ αἱ ῥωμαίων ἀσκοῦσι χεῖρες». Ι. Ζέπου και Π. Ζέπου, *Νεαραί και Χρυσόβουλλα των μετά τον Ιουστινιανόν Βυζαντινών αυτοκρατόρων*, *Jus Graecoromanum* τ. Ι, Αθήνα 1931, σ. 487, πον. IV.

187. 23/5/1703, Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία της Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 188. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 248.

των διατάξεων επέφερε βαρύτατα πρόστιμα, ενώ παράλληλα θεωρείτο για τους χριστιανικούς πληθυσμούς έμμεση πρόκληση της κυρίαρχης εξουσίας. Είναι ίσως για αυτόν τον λόγο που παρόμοιοι περιορισμοί ενέχουν το χαρακτήρα όχι τόσο κανόνων πάταξης της πολυτέλειας, όσο διαφύλαξης των θρησκευτικών και κοινωνικών στεγανών με βάσει τα ενδυματολογικά γνωρίσματα του πληθυσμού¹⁸⁸. Στη λογική αυτή εξάλλου θα πρέπει να ενταχθούν και μία σειρά από πατριαρχικές, επισκοπικές και κοινοτικές αποφάσεις της τουρκοκρατίας, οι οποίες και αποπειρώνται να ρυθμίσουν το ύψος των προικοδοσιών και των γαμήλιων εορτασμών, θέτοντας ως πρόκριμα την υπάρχουσα κοινωνική διαστρωμάτωση¹⁸⁹. Στην πλειονότητα αυτών των διατάξεων τίθενται παράλληλα και περιορισμοί στην πολυτέλεια της γυναικείας κυρίως ενδυμασίας¹⁹⁰. Το ευρύτερο ρυθμιστικό πλαίσιο

188. Βλ. ενδεικτ. Βρέλλη – Ζάχου, Κοινωνική διαστρωμάτωση κτλ. σ. 178-186. Πρβλ. επίσης D. Quataert, «Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829», *International Journal of Middle East Studies* 29 (1997), 403-425.

189. Βλ. ενδεικτ. Μ. Γεδεών, «Αι κατά της πολυτέλειας των προικών εθνικαί ενέργειαι κατά του τελευταίου τέσσαρας αιώνας», *Περιοδικόν Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* 21 (1887-1889), 215-219, 224-228, 233-236· του ίδιου, *Κανονικαί διατάξεις*· Ε. Σαβράμης, «Ζαγοριακά θέσμια περί προικός», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 35 (1936), 350-363· Κ. Φρόντζος, «Ηπειρωτικά έθιμα», *Ηπειρωτική Εστία* 4 (1955), 211-232, 315-324, 533-539· Ελένη Κύρτση-Νάκου, «Αι περί προικοδοσιών «νομοθετικά» ρυθμίσεις βάσει των κανονικών διατάξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1701-1844)», *Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 1 (1980), 55-78· Ε. Γιαννακός, «Ηπειρωτικών θεσμών έρευνα. Απόφαση των Ζαγορισίων για την προίκα», *Ηπειρωτική Εταιρεία* 10/80 (1983), 206-209· Ι. Κλεόμβροτος, «Ένα ανέκδοτο σιγίλλιον του Οικουμενικού Πατριάρχου Κυρίλλου που επικυρώνει την νομοθεσίαν του μητροπολίτου Μυτιλήνης Ανθίμου Βερτουμή δια τας προικοδοσίας των θυγατέρων της Μυτιλήνης εκδοθέν εν έτει 1754», *Λεσβιακά* 9 (1985), 5-12· Ελευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου. II. Οικογενειακό δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, σσ. 51-54· Π. Μιχαηλάρης, «Ένα πλαστό (;) περί προικοδοσίας γράμμα (1707) του πατριάρχη Γαβριήλ», *Αγία Σιών. Επιστημονική Επετηρίς Ιεράς Μητροπόλεως Μυτιλήνης, Ερεσού και Πλωμαρίου* 3 (2008), 63-72· του ίδιου, «Ιωάννινα ή Μυτιλήνη; Νέα στοιχεία για την πρώτη γνωστή απόπειρα παρέμβασης στην προικοδοτική διαδικασία (αρχές 18^{ου} αι.)», *Ο Ερανιστής* 48-49/28 (2011), 122-139, εδώ 133-136· Χρύσα Μαλτέζου, «Προικοδοσία και οικογενειακές διενέξεις στα Ιωάννινα τον 18^ο αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 11 (2014), 151-172· Π. Μιχαηλάρης, «Προσπάθειες περιστολής της πολυτέλειας στο νησί της Λέσβου (18^{ος}-19^{ος} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 11 (2014), 221-238. Πρβλ. επίσης Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 244, 337-339, 779, 825, 940, 941, 943, 953, 972, 973, 1058 καθώς και Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Αρναούτογλου, Χατζάκης, *Περίγραμμα*, αρ. 482, 531, 528, 629, 730, 866, 993, 1002, 1007.

190. Από τις σχετικές διατάξεις ερανίζονται εδώ αυτές που αναφέρονται σε θέματα περιορισμού της πολυτέλειας των ενδυμασιών: **1701**. Διάταξη του πατριάρχη Καλλινίκου Β' για το στολισμό των γυναικών (Γεδεών, *Κανονικαί διατάξεις*, τ. Α', σσ. 67-69, αρ. 24 =

που θα σχηματιστεί με αυτόν τον τρόπο, καταβάλλει προσπάθειες όχι μόνο να περιορίσει την υποβόσκουσα τάση επίδειξης των ευποροτέρων, αλλά και να διατηρήσει τις απαραίτητες ισορροπίες σε μία κοινωνία που βρισκόταν κάτω από την οθωμανική κυριαρχία¹⁹¹.

Στη Δύση σημαντικό σταθμό αποτελεί η βασιλεία του Καρλομάγνου (771-814 μ.Χ.), και του γιου του Λουδοβίκου του Ευσεβή (778-840), οι οποίοι και θα θεσπίσουν διαφορετικό ενδυματολογικό κώδικα για την κάθε

Κ. Φρόντζος, «Ηπειρωτικά έθιμα», *Ηπειρωτική Εστία* 4 (1955), 534-536. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 238)· αρχές 18^{ου} αιώνα. Διάταξη του πατριάρχη Κυπριανού(;) για την ενδυμασία των κληρικών (Γεδεών, *Κανονικαί διατάξεις*, τ. Β', σσ. 421-423, αρ. 235 (244))· 1729. Εγκύκλιος του Μητροπολίτη Μυτιλήνης Κωνστάντιου για το στολισμό των γυναικών (Α. Σπανός, *Κώδιξ Ιεράς Μητροπόλεως Μυτιλήνης (18^{ος} αι.)*, Μυτιλήνη 2006, σσ. 81-83. Πρβλ. επίσης Μιχαηλάρης, *Προσπάθειες* κτλ., 224-225)· 1753. Απαγόρευση του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης προς τους ορθοδόξους να φορούν γούνες, ζώνες κεντητές, πολύτιμα μεταξωτά ενδύματα κτλ. (Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σσ. 362-364. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 367)· 1754. Απόφαση του πατριάρχη Κυρίλλου Ε' με περιοριστικά μέτρα για το στολισμό των γυναικών (Σπανός, *ό.π.*, σσ. 188-190. Πρβλ. επίσης Μιχαηλάρης, *Προσπάθειες* κτλ., 225-227)· 1756. Εγκύκλιος του Λαρίσης Μελετίου για το στολισμό των γυναικών (Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκάρη, «Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής ζωής της Λάρισας κατά την Τουρκοκρατία», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), σ. 326-329, αρ. 13. Πρβλ. σχετ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Αρναούτογλου, Χατζάκης, *Περίγραμμα*, αρ. 282)· 1759. Απόφαση της δημογεροντίας της Μυτιλήνης με την οποία επιβάλλονται ενδυματολογικοί κώδικες (Σπανός, *ό.π.*, σσ. 221-226 και 246-251. Πρβλ. επίσης Μιχαηλάρης, *Προσπάθειες* κτλ., 228-229)· 1789. Εγκύκλιος του Κοζάνης Θεοφίλου κατά του στολισμού των γυναικών (Μ. Καλινδέρης, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, σσ. 90-93. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 488)· 1796. Εγκύκλιος του Κοζάνης Θεοφίλου για τον περιορισμό της πολυτέλειας των γάμων και των ενδυμάτων (Μ. Καλινδέρης, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, σσ. 93-97. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 525)· 1811. Διάταξη του πατριάρχη Ιερεμία προς τους κατοίκους της Σκιάθου για περιορισμό των προικών και της ενδυμασίας των νυφών (Γεδεών, *Κανονικαί Διατάξεις*, τ. Β', σσ. 134-136, αρ. 168. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 619)· 1812. Πρακτικό της Κοινότητας Ύδρας κατά των πολυτελών ενδυμάτων (*Αρχείον της Κοινότητας Ύδρας*, τ. 4, σσ. 262-263. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 627)· 1812. Γράμμα του πατριάρχη Ιερεμία προς τον αρχιεπίσκοπο Αιγίνης, Ύδρας και Πόρου και τους πρωεστώτες κατά της πολυτέλειας (Γεδεών, *Κανονικαί Διατάξεις*, τ. Β', σσ. 142-145, αρ. 170. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 631)· 1839. Απόφαση της Κοινότητας Καστορίας, που επικυρώνεται από τον επίσκοπο Αθανάσιο, για το ύψος της προίκας και την πολυτέλεια των ενδυμάτων στους γάμους (Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 948)· 1844. Συνοδικό γράμμα για τον περιορισμό της προίκας και του στολισμού των γυναικών του Θολοπόταμου της Χίου (Σ. Καββαδάς, *Θημιανούσιχα έγγραφα*, Χίος 1956, σσ. 68-70. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 968)· 1850. Απόφαση της Δημογεροντίας Κοινότητας Θολοποτάμου Χίου κατά του στολισμού των γυναικών (Καββάδας, *ό.π.*, σσ. 102-103. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 988).

191. Πρβλ. σχετ. Μπαδά 1992, 188-189.

κοινωνική τάξη, με όρια στην χρήση των μεταξωτών και των χρυσοϋφαντων ενδυμάτων. Οι ιδιαίτερες ιστορικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούν στον ευρωπαϊκό χώρο τη συγκεκριμένη περίοδο και η απουσία ενός ενιαίου ρυθμιστικού πλαισίου, θα κατακερματίσουν παρόμοιες προσπάθειες, περιορίζοντάς τις και προσδίδοντάς τους αποσπασματικότητα, ασυνέχεια και ένα έντονο τοπικό χαρακτήρα. Στην Αγγλία για παράδειγμα οι πρώτοι σχετικοί νόμοι εντοπίζονται στις αρχές του 14^{ου} αιώνα προσπαθώντας να περιορίσουν τις υπερβολές στη διατροφή και την ένδυση, κανόνες που δεν θα παραλείψουν να επαναλάβουν και οι μεταγενέστεροι Βρετανοί βασιλείς, προσαρμόζοντας κάθε φορά το περιεχόμενό τους στις ιδιαιτερότητες της κάθε περιόδου¹⁹². Αντίστοιχες εξάλλου παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τη Γαλλία¹⁹³ καθώς και για τις γερμανόφωνες χώρες, στις οποίες ειδικά μετά τη μεταρρύθμιση, το προτεσταντικό περιβάλλον θα αποτελέσει τον πλέον κατάλληλο χώρο για την άνθηση παρόμοιας νομοθεσίας¹⁹⁴. Τέλος ιδιαίτερης μνείας αξίζουν αφενός οι αρκετά πρώιμες και αυστηρές διατάξεις της Ισπανίας, που ειδικά στον τομέα του ενδύματος θα χρησιμεύσουν ως πρότυπα¹⁹⁵ και φυσικά τα πολυάριθμα κανονιστικά διατάγματα, τα οποία από πολύ νωρίς θα αρχίσουν να κάνουν την εμφάνισή τους στα *Statuta* των ιταλικών πόλεων¹⁹⁶, αποτελώντας βασική πηγή πληροφόρησης για την εξελικτική πορεία της σχετικής νομοθεσίας¹⁹⁷.

192. Βλ. σχετ. Frances Elisabeth Baldwin, *Sumptuary Legislation and Personal Regulation in England*, Baltimore 1926· N. Harte, «State Control of Dress and Social Change in Pre-industrial England», *Trade, Government and Economy in Pre-industrial England*, D. Coleman and A. Johns (eds), London 1976, σσ. 132-165· J. Chisholm, «The Sumptuary Laws of Scotland», *Journal of Jurisprudence* 414/35 (1981), 290-297· N. Harte, «Silk and Sumptuary Legislation in England», *La seta in Europa, sec. XIII-XX*, Firenze 1993, Simonetta Cavaciocchi (a cura), Firenze 1993, σσ. 801-816.

193. Βλ. σχετ. M. Fogel, *Modèle d'État et modèle social de dépenses: les lois somptuaires en France de 1485 à 1660. Prélèvement et redistribution dans la genèse de l'État moderne*, Fontevault-Paris, 1984-7· Johanna Moyer, *Sumptuary Law in Ancient Régime France, 1299-1806*, Syracuse 1996· N. Bulst, «La legislazione suntuaria in Francia», *Disciplinare il lusso*, σσ. 121-142.

194. Βλ. σχετ. Liselotte Eisenbart, *Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350-1700*, Göttingen 1962· C. Walker, «Images de luxe à Genève: douze années de repression par la Chambre de la Réformation (1646-1658)», *Revue du Vieux Genève* 17 (1987), 21-26· G. Jaritz, «La legislazione suntuaria nelle aree di lingua tedesca», *Disciplinare il lusso*, σσ. 137-144.

195. Βλ. σχετ. J.-D. González Arce, *Pariencia y poder: la legislación suntuaria castellana en los siglos XIII-XIV*, Jaén 1998· M. Aventin, «Le leggi suntuarie in Spagna: stato della questione», *Disciplinare il lusso*, σσ. 109-120· S. Martínez Bermejo, *Beyond Luxury, Sumptuary Legislation in 17th Century Castile*, Pisa 2008.

196. Για τη σχετική νομοθεσία στην Ιταλία βλ. ενδεικτ. Kovesi – Killerby 2002· Diana Owen - Hughes, «Sumptuary Law and Social Relations in Renaissance Italy», *The Italian Renaissance. The Essential Readings*, Paula Findien (ed.), London 2002, σσ. 124-150.

197. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εν προκειμένω παρουσιάζουν δύο σχετικά πρόσφατες εκ-

10.2. Οι δημοκρατίες της ιταλικής χερσονήσου

Ως πρώτο σχετικό νομοθετικό διάταγμα θεωρείται μία διάταξη του 1157 από την Genova, με την οποία και απαγορευόταν η διακόσμηση των ενδυμάτων με γούνες αξίας μεγαλύτερης των 40 νομισμάτων¹⁹⁸, ενώ έπονται μία σειρά διατάξεων προερχομένων από το δικαιοῦχο περιβάλλον της Bologna¹⁹⁹ και της Perugia (αρχές του 13^{ου} αιώνα), οι οποίες όμως εστιάζουν την προσοχή τους πρωτίστως στη θέσπιση ορίων στους εορτασμούς των γάμων και δευτερευόντως στο θέμα των γυναικείων ενδυμάτων²⁰⁰.

Βέβαια οι αναπτυσσόμενες οικονομίες των πόλεων και η συνεπαγόμενη ευμάρεια των πολιτών τους, δεν θα αργήσουν να ανασκευάσουν το περιεχόμενο παρόμοιων απαγορεύσεων, καθιστώντας τις ένα αστικό φαινόμενο και επικεντρώνοντας όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον τους στην προσπάθεια περιορισμού των πολυτελών ενδυμάτων, με κανόνες που χαρακτηρίζονται από μία ισχυρή τάση επιβολής κάθετης ομοιομορφίας, χαρακτηριστικής των δημοκρατικών καθεστώτων. Παρόμοιες συμπεριφορές επίδειξης προέρχονταν ως επί το πλείστον από την ανερχόμενη αστική τάξη, η οποία, εξαιτίας του πλουτισμού της, προσπαθούσε να μιμηθεί ενδυματολογικά τους ευγενείς. Το 15^ο αιώνα οι σχετικοί νόμοι που παράγουν οι ιταλικές πόλεις θα ξεπεράσουν τους 83, για να υπερδιπλασιαστούν στον

δόσεις που συγκεντρώνουν το σύνολο των διατάξεων κατά τις πολυτέλειες από τις περιοχές της Umbria και της Emilia Romagna αντίστοιχα: Maria Giuseppina Muzzarelli (ed.), *La legislazione suntuaria, secoli XIII-XVI: Emilia Romagna*, Roma 2002· Maria Grazia Nico Ottaviani (ed.), *La legislazione suntuaria, secoli XIII-XVI: Umbria*, Roma 2005.

198. Βλ. σχετ. Kovesi-Killerby 2002, σσ. 23-24. Για τη σχετική νομοθεσία στην Genova βλ. ειδικότερα C. Campodonico, «Normative suntuarie e pratiche sociali nella Genova moderna: Le dinamiche sociali della moda del vestire e dell'abitare», *Miscellanea di Storia Ligure* 18 (1986), 105-132.

199. Βλ. σχετ. P. Goretti, «La regolamentazione delle apparenze: vesti e ornamenti nella legislazione suntuaria bolognese del XVI secolo», *Schede Umanistiche. Rivista semestrale dell'Archivio Umanistico Rinascimentale Bolognese* 2 (1996), 117-137· Maria Giuseppina Muzzarelli, «La disciplina delle apparenze. Vesti e ornamenti nella legislazione suntuaria Bolognese fra XIII e XV secolo», *Disciplina dell'anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra Medioevo ed Età moderna. Atti del convegno tenutosi a Bologna il 7-9 ottobre 1993*, P. Prodi (a cura), *Annali dell'Istituto Storico Italo-Germanico*, q. 40, Bologna 1994, σσ. 757-784. Πρβλ. επίσης τη δημοσίευση των σχετικών νόμων: Maria Giuseppina Muzzarelli, «Bologna», *La legislazione suntuaria secoli XIII-XVI: Emilia Romagna*, Maria Giuseppina Muzzarelli (a cura), Roma 2002, 1-262.

200. Βλ. σχετ. A. Fabretti, «Statuti e ordinamenti suntuarii intorno al vestire degli uomini e delle donne in Perugia dall'anno 1266 al 1536», *Memorie della Reale Accademia dell Scienze di Torino* 38 (1888), 137-132. Πρβλ. επίσης τη δημοσίευση των σχετικών νόμων: Paola Monacchia, Maria Grazia Nico Ottaviani, «Perugia», *La legislazione suntuaria, Secoli XIII-XVI, Umbria*, Maria Grazia Nico Ottaviani (a cura), Roma 2005, σσ. 1-246.

καθένα από τους επόμενους αιώνες²⁰¹. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, οι σχετικές διατάξεις γίνονται ακόμα πιο λεπτομερείς. Τώρα στιγματίζονται όχι μόνο τα υλικά αλλά και τα σχήματα των ενδυμάτων, το μήκος των απολήξεων ακόμη και ο αριθμός που ο καθένας από τους πολίτες ανάλογα με την κοινωνική του τάξη μπορούσε να έχει στην κατοχή του²⁰². Με την ίδια λογική στο προσκήνιο επανέρχονται και πάλι οι εορτασμοί των γάμων και οι πολυτελείς κηδείες και καταβάλλονται προσπάθειες να περιοριστούν είτε τα πιάτα στα γαμήλια δείπνα είτε τα προικώα ενδύματα της νύφης είτε τέλος τα ενδύματα πένθους²⁰³.

Όλοι αυτοί οι περιορισμοί στην πραγματικότητα συνιστούν το επιστέγασμα ενός θεωρητικού διαλόγου ανάμεσα σε νομικούς, θεολόγους, φιλοσόφους και πολιτικούς και εντάσσονται στα πλαίσια μίας προσπάθειας διαχωρισμού του ρόλου των φύλων και ελέγχου της γυναικείας συμπεριφοράς, επιδιώκοντας παράλληλα τον επαναπροσδιορισμό των στεγανών ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις με βάση εξωτερικά γνωρίσματα, που αποπειρώνται την κωδικοποίηση της κοινωνικής ιεραρχίας²⁰⁴. Οι διατάξεις αυτές επίσης μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο μίας ευρύτερης οικονομικής πολιτικής, που αποσκοπούσε στην προστασία των τοπικών προϊόντων, στον περιορισμό της κατανάλωσης και στην περιστολή των δαπανών από τις εισαγωγές²⁰⁵. Αυτό εξάλλου καθίσταται εμφανές τόσο από τη διαφορετική αιτιολογική βάση, που η κάθε έννομη τάξη προτάσσει για τη θεωρητική τους θεμελίωση, όσο και από την εξελικτική πορεία και την περιοδικότητα των συγκεκριμένων ρυθμίσεων, οι οποίες δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθούν παρά μόνο κάτω από το πρίσμα της ανάγκης προσαρμογής στις οικονομικο-κοινωνικές εξελίξεις.

201. Βλ. σχετ. Diane Owen-Hughes, *Sumptuary Laws and Social Relations in Renaissance in Italy*, *Disputes and Settlements: Law and Human Relations in the West*, Cambridge 1983, σ. 71.

202. Βλ. σχετ. A. Pinetti, *La limitazione del Luso e dei consume nelle leggi suntuarie Bergamasche XIV-XVI*, Bergamo 1917· S. Tramontana, *Vestirsi e travestirsi in Sicilia*, Palermo 1993· Diane Owen - Hughes, *Sumptuary Laws and Social Relations in Renaissance in Italy*, *Disputes and Settlements: Law and Human Relations in the West*, Cambridge 1983, σσ. 69-100· της ίδιας, «La moda proibita: la legislazione suntuaria nell'Italia rinascimentale», *Memoria (rivista di storia delle donne)* 11-12 (1984), 82-105· Maria Giuseppina Muzzarelli, «Contra mundanas vanitates et pompas. Aspetti della lotta contro i lussi nell'Italia del XV secolo», *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 40/2 (1986), 371-390.

203. Ειδικά για τους περιορισμούς στις κηδείες βλ. ενδεικτ. Anna Esposito, «La società urbana e la morte: Le leggi suntuarie», *La morte e i suoi riti in Italia tra Medioevo e prima età moderna*, F. Salvestrini, G.M. Varanini, Anna Zangarini (a cura), Firenze 2007, σσ. 97-130.

204. Βλ. σχετ. Βρέλλη-Ζάχου 1991, 230.

205. Βλ. σχετ. Βρέλλη-Ζάχου 1991, 233-235· F. Franceschi, «La normativa suntuaria nella storia economica», *Disciplinare il lusso*, σσ. 163-178.

Στη διαμόρφωση αυτής της εικόνας δεν είναι δυνατόν να παραληφθεί η ισχυρή επίδραση της Εκκλησίας, αφού όλες αυτές οι προσπάθειες τείνουν να θεμελιωθούν θεωρητικά σε ένα αυστηρά θεολογικό υπόβαθρο, όπου οι αρχές της ηθικής, ο περιορισμός της έκπτωσης των ηθών, η χριστιανική ταπεινότητα και η καταπολέμηση της ματαιοδοξίας, κατέχουν κυρίαρχη θέση. Οι έννοιες αυτές εξάλλου επανέρχονται αρκετά συχνά τόσο στις ομιλίες των περιπλανώμενων ιεροκηρύκων όσο και στα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας²⁰⁶. Μάλιστα δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που οι εκκλησιαστικές αρχές αυτόνομα προσπαθούν, χρησιμοποιώντας τα δικά τους κατασταλτικά μέσα, να επιβάλλουν όρια σε παρόμοιες εκδηλώσεις. Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα για παράδειγμα ο πάπας Γρηγόριος Χ (1271-1276) καταβάλλει προσπάθειες για τον περιορισμό του υπερβολικού στολισμού των γυναικών κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, θέτοντας στο στόχαστρο τα ενδύματα με απολήξεις και επιστρατεύοντας την ποινή του αφορισμού για τους παραβάτες. Με την ίδια ποινή θα απειλήσει το ποίμνιό του και ο πρώτος πατριάρχης της Βενετίας, Lorenzo Giustiniani (1451-1456), προσπαθώντας να επιβάλλει όρια στην επίδειξη πλούτου, κυρίως στην τάξη των ευγενών. Εξάλλου δεν είναι καθόλου τυχαίο το ότι η σημαντικότερη πυρά των ματαιοτήτων (*rogo delle vanità*) ανάβει σε μία από τις ανθηρότερες οικονομίες της χερσονήσου, την Φλωρεντία, μετά την εκδίωξη των Μεδίκων και την ανάληψη της εξουσίας από τον Girolamo Savonarola (7 Φεβρουαρίου του 1497, Martedì Grasso)²⁰⁷, αν και στη συγκεκριμένη περίπτωση κριτήριο για την καταστροφή ενός αντικειμένου δεν ήταν μόνο η πολυτέλειά του αλλά και η πιθανή ιδιότητά του ως έμμεσου έστω αγωγού ματαιότητας και ανηθικότητας²⁰⁸. Βέβαια και μετά την επάνοδο των

206. Βλ. σχετ. Maria Giuseppina Muzzarelli, «Introduzione», *La legislazione suntuaria secoli XIII-XVI: Emilia Romagna*, Maria Giuseppina Muzzarelli (a cura), Roma 2002, XX-XI. Πρβλ. επίσης της ίδιας, *Contra mundanas* κτλ., 371-390.

207. Ο Girolamo Savonarola (Ferrara 1452–Firenze 1498) ηγούμενος, στη μονή του Αγίου Μάρκου της Φλωρεντίας, ανέλαβε τη διακυβέρνηση της πόλης το 1494, εγκαθιστώντας ένα ιδιόμορφο πολιτικό σύστημα θρησκευτικής δημοκρατίας. Παρέμεινε στην εξουσία μέχρι το 1498, οπότε κατόπιν εντολής του πάπα Αλεξάνδρου του ΣΤ΄ δικάστηκε ως αιρετικός και οδηγήθηκε στην πυρά (23/5/1498). Βλ. ενδεικτ. D. Weinstein, *Savonarola and Florence, Prophecy and Patriotism in the Renaissance*, Princeton 1970· F. Cordero, *Savonarola*, Bari 1988· S. Dall’Aglio, «Girolamo Savonarola e la sua riforma tra arte, denaro e rogo delle vanità», *Denaro e bellezza. I banchieri, Botticelli e il rogo delle vanità*, T. Parks, L. Sebgondini (a cura), Firenze 2011, σσ. 93-102.

208. Ανάλογες πυρές εντοπίζονται στην Ιταλία ήδη από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Για παράδειγμα το 1426 ο San Bernardino da Siena, στα πλαίσια μίας σειράς κηρυγμάτων του στην πόλη του Viterbo, ακολουθούμενος από το λαό έκαψε δημόσια βιβλία τραγουδιών, πίνακες, είδη καλλωπισμού καθώς και πολυτελή αντικείμενα. Βλ. σχετ. I. Ciampi, *Cronache e Statuti della città di Viterbo*, Firenze 1872, σσ. 52-53.

Μεδίκων (1512) θα εξακολουθήσουν με μεγαλύτερη πάντως μετριοπάθεια να καταβάλλονται προσπάθειες για τον περιορισμό των ενδυματολογικών υπερβολών τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών, γεγονός εξάλλου που ίσχυε και πριν από το σύντομο διάλειμμα της διακυβέρνησης του Savonarola, αφού παρόμοιες διατάξεις εμφανίζονται ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα²⁰⁹.

10.3. Η περίπτωση της Βενετίας

Μέσα σε αυτό το ευρύτερο κλίμα νομοθετικής δραστηριότητας πρέπει να ενταχθεί και η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, η οποία αρκετά νωρίς έδωσε το δικό της στίγμα στην όλη προσπάθεια. Η καταστολή παρόμοιων υπερβολών όχι μόνο ενίσχυε την οικονομία της εμπορικής υπερδύναμης αλλά και απέτρεπε τους ενδεχόμενους κραδασμούς που μπορούσαν να προκαλέσουν στη δομή του πολιτεύματος οι υπέρμετρες ιδιωτικές δαπάνες²¹⁰. Με μία σειρά νομοθετημάτων, που ξεκινούν από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα και φτάνουν μέχρι και τις παραμονές κατάλυσης της Γαληνοτάτης (1797), τίθενται σαφή όρια στη γενικότερη τάση επίδειξης και πολυτέλειας, επηρεάζοντας όπως είναι αναμενόμενο και τις αντίστοιχες ρυθμίσεις των υποτελών πόλεων της βενετικής επικράτειας²¹¹.

Η παλαιότερη λοιπόν σχετική βενετική διάταξη χρονολογείται τον

209. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι διατάξεις του Κόζιμου Α' (1537-1574), οι οποίες εκδόθηκαν στις 19 Οκτωβρίου του 1546 και επικαιροποιήθηκαν είκοσι σχεδόν χρόνια αργότερα στις 4 Δεκεμβρίου 1562. Βλ. σχετ. C. Carnesecchi, *Donne e lusso a Firenze nel secolo XVI. Cosimo I e la legge suntuaria del 1562*, Firenze 1902. Γενικότερα για τη Φλωρεντία πρβλ. επίσης R. Rainey, *Sumptuary Legislation in Renaissance Florence*, Firenze 1985· Catherine Guimard, «Appunti sulla legislazione suntuaria a Firenze dal 1281 al 1384», *Archivio Storico Italiano* 150 (1992), 57-81· Dora Liscia Bemporad, «Gerarchie, privilegi, e lusso nelle leggi suntuarie fiorentine», *Denaro e bellezza. I banchieri, Botticelli e il rogo delle vanità*, T. Parks, L. Sebreghondi (a cura), Firenze 2011, σσ. 81-93.

210. Βλ. σχετ. Ferro: λήμμα *lusso* (τ. II, σσ. 204-212). Πρβλ. επίσης M. Newett, «The Sumptuary Laws of Venice in the Fourteenth and Fifteenth Centuries», *Historical Essays*, Manchester 1907, σσ. 245-278· G. Bistort, *Il lusso nella vita e nelle leggi. Il magistrato alle pompe nella Repubblica di Venezia*, Studio Storico, Bologna 1912· P. Mometto, «"Vizi private, pubbliche virtù". Aspetti e problemi della questione del lusso nella Repubblica di Venezia (secolo XVI)», *Crimine, giustizia e società veneta in età moderna*, L. Berlinguer, F. Colao (a cura), Milano 1989, σσ. 237-271· W. Di Renzo Vianello, *Proibito alle donne: dalle leggi suntuarie a Venezia e in Romagna, III sec. a.C. – XIX sec.*, Cesena 1994· L. Molà, «Leggi suntuarie in Veneto», *Disciplinare il lusso*, σσ. 47-57· Tiziana Plebani, «La sociabilità nobiliare veneziana nel secondo Settecento e i problemi dell'abbigliamento», *Sociabilità aristocratica in età moderna. Il caso genovese: paradigm, interpretazioni e confronti*, R. Bizzocchi, A. Pacini (a cura), Pisa 2008, σσ. 87-104.

211. Βλ. σχετ. Kovesi-Killerby 2002, σσ. 28-31.

Μάϊο του 1299. Στόχος η αντιμετώπιση της πολυτέλειας στην ενδυμασία των γυναικών και ο περιορισμός των κάθε είδους και ποιότητας επιρραμμάτων, τα οποία και ρητά απαγορεύεται στους ράφτες και τους κομωτές τους να προσαρμόζουν στα ενδύματα. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1334, το Μεγάλο Συμβούλιο απαγόρευσε στις γυναίκες τη χρήση χρυσοϋφαντων ενδυμάτων, ενώ ανάλογοι περιορισμοί επιβλήθηκαν και στην ενδυση των ανδρών άνω των 10 ετών. Στη χρήση υφασμάτων από χρυσό επιβάλλονται και κάποιες άλλες διαδοχικές αποφάσεις της Σύγκλητου, που καλύπτουν το διάστημα από το 1433 έως το 1476, ενώ το ίδιο συλλογικό όργανο με απόφασή της 25^{ης} Οκτωβρίου 1505, θα προσπαθήσει να περιορίσει τις νέες τάσεις της γυναικείας μόδας, χαρακτηρίζοντάς τις ως ανήθικες. Στο ίδιο σκεπτικό εξάλλου θα κινηθεί και η κατά δύο μήνες μεταγενέστερη διάταξη με την οποία θα τεθούν σαφείς περιορισμοί στις δαπάνες ενδυμασίας των νεαρών ανδρών. Με την ίδια λογική η Σύγκλητος θα απαγορεύσει, τον Δεκέμβριο του 1522, τη χρήση υφασμάτων από χρυσό και ασήμι. Οι παραβάτες απειλούνταν με κατάσχεση του ενδύματος και πρόστιμο 100 δουκάτων, ενώ με εξάμηνη φυλάκιση και πρόστιμο 25 δουκάτων απειλούνταν επίσης και οι κατασκευαστές παρόμοιων ενδυμάτων. Ανάλογες διατάξεις θα απαγορεύσουν το Μάϊο του 1533 τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες να φέρουν στα ενδύματά τους διακοσμήσεις και κουμπιά από πολύτιμα υλικά, ενώ στο ίδιο πλαίσιο θα κινηθούν και δύο μεταγενέστεροι νόμοι του 1535 και του 1562. Στα *Statuta Veneta* (*Leggi Criminali*) περιλαμβάνεται επίσης μία σειρά σχετικά διατάγματα που ανάγονται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα και επαναλαμβάνουν για άλλη μία φορά τους γνωστούς λίγο πολύ περιορισμούς των πολυτελών ενδυμάτων και κοσμημάτων κυρίως των γυναικών²¹². Ιδιαίτερης επίσης μνείας αξίζουν και μία σειρά από διατάξεις που καλύπτουν την περίοδο από το 1631 μέχρι και το 1707 και απαγορεύουν στις γυναίκες των ευγενών και των αστών τα πολύχρωμα ενδύματα, επιβάλλοντας σταδιακά τη χρήση του μαύρου χρώματος, το οποίο μέχρι τότε προοριζόταν αποκλειστικά και μόνο για τις μοναχές και τις χήρες. Μόνο οι γυναίκες των

212. «Che non possano le Donne portar vestimenti con ricami ò stratagli d'oro et di seda», 12/11/1578, *Statuta Veneta*, f. 357r. «Che le Donne non possino portar oltra il fin de Perle curto al collo, Perle, nè Zoglie d'alcuna sorte», 20/1/1594, *Statuta Veneta*, f. 357v. «Che le Donne non possino portar all'orecchie, se non li semplici anelletti », 21/6/1596, *Statuta Veneta*, f. 357v. «In materia di ogni sorte di Pompe», 17/4/1597, *Statuta Veneta*, f. 357r. «Che le Metetrici non possino andar fuori di Casa, con Fazzoli Bianchi di Seda», 23/9/1598, *Statuta Veneta*, f. 358r. «Che le Donne dia qualunque conditione finiti li Anni quindecim dal giorno del loro primo Sponsalizio non possino portar Perle d'alcuna sorte», 8/7/1599, *Statuta Veneta*, f. 350r-v.

λαϊκών στρωμάτων και οι πόρνες²¹³ επιτρέπεται πλέον να χρησιμοποιούν χρωματικές αποχρώσεις στην ένδυσή τους, ενώ σχετικές εξαιρέσεις θεσπίστηκαν επίσης και για τις αρραβωνιασμένες καθώς και για τον ίδιο το δόγη και την οικογένειά του. Αποτέλεσμα το μαύρο χρώμα γίνεται γνώρισμα κοινωνικής διάκρισης επηρεάζοντας και τα ενδύματα των ανδρών ευγενών, ανεξαρτήτως ηλικίας²¹⁴.

Η δραματική μεταβολή των οικονομικών συνθηκών στην Βενετία, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, δεν θα αφήσει ανεπηρέαστη τη νομοθεσία κατά της πολυτέλειας. Την περίοδο αυτή οι προσπάθειες θα στραφούν στην προώθηση της ντόπιας παραγωγής και στην ενδυνάμωση της εγχώριας οικονομίας. Πρόκειται στην πραγματικότητα για τις τελευταίες προσπάθειες εφαρμογής ενός ρυθμιστικού πλαισίου κατά της πολυτέλειας, αφού οι συγκεκριμένοι νόμοι, παρά τη φαινομενική τους αυστηρότητα, σταδιακά θα τεθούν στο περιθώριο και θα ατονήσουν.

Μία αναλυτικότερη παράθεση όλων των περιοριστικών της πολυτέλειας διαταγμάτων της Γαληνοτάτης, εκτιμάται ότι ξεπερνά τα όρια της παρούσας έρευνας, πολύ περισσότερο μάλιστα που αρκετά από αυτά δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να επαναλαμβάνουν τα προγενέστερα, ανανεώνοντας με αυτόν τον τρόπο μέτρα που δεν κατάφεραν να εφαρμοστούν ή που η εφαρμογή τους κρίθηκε ανεπαρκής. Για την παροχή πάντως σε κάθε περίπτωση μίας πιο ολοκληρωμένης εικόνας απαραίτητο κρίνεται να τονιστούν δύο ακόμη βασικά σημεία της μακράς αυτής εξελικτικής πορείας της νομοθετικής προσπάθειας. Αναγκαίο δηλαδή είναι αφενός να περιγραφούν αναλυτικότερα τα αντικείμενα και τα υποκείμενα εφαρμογής των συγκεκριμένων νόμων καθώς και το γεωγραφικό τους πεδίο, αφετέρου δε να αναφερθούν τα κατά καιρούς διοικητικά όργανα που συστήθηκαν ή επιφορτίστηκαν με την τήρησή τους.

Η πρώτη λοιπόν παρατήρηση που αποκομίζει κανείς από τη σχετική νομοθεσία είναι η σταδιακή διεύρυνση του αντικειμένου της. Ενώ δηλαδή τα πρώτα μέτρα κινούνται γύρω από δύο βασικούς άξονες, τον περιορισμό των εκδηλώσεων (γάμων, κηδειών, δείπνων κτλ.) και την περιστολή της πολυτέλειας στις ενδυματολογικές συνήθειες, με την πάροδο των αιώνων

213. Οι πόρνες και η ρύθμιση της ενδυμασίας τους επανέρχονται συχνά στους σχετικούς νόμους, στο πλαίσιο μίας προσπάθειας διάκρισής τους από τον υπόλοιπο γυναικείο πληθυσμό, πράγμα βέβαια που δεν ήταν εύκολο να επιτευχθεί για την ανώτερη κατηγορία των Εταίρων. Βλ. ενδεικτ. G. Masson, *Courtesans of the Italian Renaissance*, London 1975· J. Brundage, «Sumptuary Laws and Prostitution in Late Medieval Italy», *Journal of Medieval History* 13 (1987), 343-355.

214. Βλ. σχετ. M. Pastoureau, «Du Bleu au Noir», *Médiévales* 7/14 (1988), 9-21· A. Quondam, *Tutti i colori del nero. Moda e cultura del gentiluomo nel Rinascimento*, Verona 2007.

ο ορίζοντας των απαγορεύσεων διευρύνεται όλο και περισσότερο περιλαμβάνοντας κανόνες που αφορούν στη διακόσμηση του εσωτερικού των σπιτιών, των φορέων, των αμαξών, ακόμη και των πλοιαρίων. Φυσικά οι ενδυματολογικές αναφορές εξακολουθούν να κατέχουν κυρίαρχη θέση στην όλη προσπάθεια, όμως είναι εμφανές ότι πρόθεση της κρατικής παρέμβασης αποτελεί ο έλεγχος του πολυτελούς τρόπου ζωής εν γένει και όχι μόνο η επέμβαση στις επιλογές της εξωτερικής εμφάνισης.

Οι διατάξεις όμως δεν περιορίζονται μόνο σε αυτό, αφού τις περισσότερες φορές ρητά καθορίζονται τα υποκείμενα εφαρμογής των συγκεκριμένων κανόνων. Βασικό κριτήριο παραμένει η ταξική στρωματογραφία και οι διακρίσεις που αυτή συνεπάγεται για την κάθε ιστορική περίοδο, ενώ καθοριστικό ρόλο φαίνεται να διαδραματίζουν και οι προβλεπόμενες εξαιρέσεις. Στο απυρόβλητο δηλαδή των συγκεκριμένων νομοθετικών μέτρων τίθεται ο επικεφαλής της βενετικής δημοκρατίας και η οικογένειά του, με δικαιολογητική βάση την επαφή του Δόγη και των ανθρώπων του περιβάλλοντος του με τις ξένες διπλωματικές αποστολές και την ανάγκη αντανάκλασης στη λαμπρότητα των ενδυμάτων τους και στον πολυτελή τρόπο ζωής τους, του μεγαλείου της ίδιας της Γαληνοτάτης. Όμως ο Δόγης δεν αποτελεί και τη μοναδική εξαίρεση, αφού κάτω από ειδικό καθεστώς τίθενται και άλλες κατηγορίες του πληθυσμού. Αναφέρθηκε και παραπάνω για παράδειγμα η δυνατότητα των γυναικών που διατελούν σε μνηστεία να φέρουν χρωματιστά ρούχα, ενώ σαφέστατα καθορίζεται στο κείμενο των περισσότερων διαταγμάτων η περιορισμένη εδαφική ισχύς τους, αφού ρητά τονίζεται ότι αφορούν αποκλειστικά και μόνο τους μόνιμους κατοίκους της πόλης της λιμνοθάλασσας. Από παρόμοιους δηλαδή περιορισμούς εξαιρούνται, οι επισκέπτες, εφόσον η διαμονή τους δεν ξεπερνάει τους έξι μήνες καθώς και οι πληθυσμοί των υπόλοιπων περιοχών της βενετικής επικράτειας, εφόσον και πάλι δεν έχουν εκδοθεί είτε από τα κεντρικά διοικητικά όργανα είτε από τις τοπικές κυβερνήσεις συγκεκριμένες διατάξεις. Από την παραπάνω ρύθμιση και πάλι ρητά εξαιρούνται οι υπηρετούντες εκτός Βενετίας αξιωματούχοι, οι οποίοι εξακολουθούν να υπάγονται στα περιοριστικά μέτρα της μητρόπολης²¹⁵. Για τους παραβάτες του πλέγματος αυτών των νομοθετικών περιορισμών απειλούνται αυστηρότατες ποινές, ενώ βαρύτατα πρόστιμα, στα πλαίσια μίας προσπάθειας πάταξης παρόμοιων φαινομένων εν τη γενέσει, επιβάλλονται και στους κατασκευαστές των ενδυμάτων.

Ο καθορισμός των αρμοδίων οργάνων για την πάταξη της παραβατικότητας και την αποτελεσματική δίωξη όλου του φάσματος των εμπλεκόμενων, θα γνωρίσει μία ανάλογη με τις ίδιες τις διατάξεις μακρά πορεία εξέλιξης. Αρχικά με το διάταγμα του 1299 οι ποινικές αρμοδιότητες αποδι-

215. Βλ. σχετ. Ferro: λήμμα *lusso* (τ. II, σσ. 204-212).

δότην στους *Avogatori*, ενώ η δυνατότητα επιβολής χρηματικών προστίμων ανατίθεται στους *Signori di Notte*. Η αναποτελεσματικότητα των συγκεκριμένων οργάνων οδήγησε το 1334 το *Maggior Consiglio* να συγκροτήσει μία ομάδα από πέντε *Savii*, επιφορτίζοντάς τους με την εφαρμογή των συγκεκριμένων μέτρων, ενώ το ίδιο διοικητικό όργανο δημιούργησε το 1476 ένα νέο, τριμελές αυτή τη φορά, όργανο για την πάταξη παρόμοιων φαινομένων: τους 3 *Savii Sopra le Pompe delle Donne*. Το όργανο αυτό υπήρξε στην πραγματικότητα αρκετά βραχύβιο αφού το 1499 παρόμοιες εξουσίες θα ανατεθούν από την Σύγκλητο στους *Avogatori* για να περάσουν στη συνέχεια στους *Procuratori di San Marco* και να επιστρέψουν τέλος στο *Maggior Consiglio*. Μόνο το 1515 γίνεται εφικτό να συσταθεί εκ νέου ειδικό όργανο για την πρόληψη και την καταστολή της πολυτέλειας. Πρόκειται για τους *Provveditori alle Pompe*²¹⁶, τρεις δηλαδή αξιωματούχους που εκλεγόταν από το *Maggior Consiglio* με διετή θητεία. Καθήκον τους η πρόληψη και η καταστολή της πολυτέλειας, καθώς και η επίβλεψη των πορνών. Σε αυτούς το 1559 θα προστεθούν επίσης δύο *Sopraprovveditori*, που εκλέγονταν από την Σύγκλητο ανάμεσα από τα μέλη της. Το 1562 το συγκεκριμένο όργανο επαναδιοργανώθηκε με την προσθήκη ενός ακόμη *Sopraprovveditore*, ενώ και στις δύο επιτροπές παραχωρήθηκαν όσον αφορά το αντικείμενό τους, οι ευρύτερες νομοθετικές εξουσίες που προηγουμένως ανήκαν στην Σύγκλητο. Με αυτόν τον τρόπο συγκροτείται πλέον ένα ολοκληρωμένο όργανο στην αρμοδιότητα του οποίου υπάγεται η επιτήρηση της εφαρμογής όλων των σχετικών διατάξεων, η εκδίκαση των υποθέσεων καθώς και η τιμωρία όχι μόνο των ίδιων των δραστών αλλά και των προσώπων που ασκούσαν πάνω τους κάποια μορφή εξουσίας ή κηδεμονίας. Μετά από συνεχείς μεταβολές το 1635 και το 1644, ο θεσμός θα λειτουργήσει πλέον κάτω από ένα διευρυμένο όργανο, το οποίο και θα συγκροτείται από δύο *Sopraprovveditori*, από ένα *Sopraprovveditore Aggiunto*, τρεις *Provveditori*, καθώς και από ένα Κολλέγιο επτά ευγενών, εκ των οποίων ο ένας ήταν ιεροεξεταστής²¹⁷. Ανάλογη πορεία φυσικά θα ακολουθήσει το συγκεκριμένο αξίωμα στις αποικίες για τις οποίες η Σύγκλητος με απόφασή της το 1653 θα ιδρύσει αρχικά μία ιδιαίτερη αρχή για να προχωρήσει στη συνέχεια στη θέσπιση αρμοδίων οργάνων για την κάθε πόλη ξεχωριστά (1682). Το 18^ο αιώνα το αξίωμα θα αρχίσει σταδιακά να χάνει τη σημασία του για να περιπέσει εν τέλει σε αφάνεια, διατηρούμενο μεν ως διοικητικό όργανο αλλά χωρίς αντικείμενο, αφού ο τελευταίος νόμος κατά της πολυτέλειας χρονολογείται το 1749²¹⁸.

216. Βλ. σχετ. Ferro: λήμμα *Pompe (Magistrato)* (τ. II, σσ. 469-470)

217. Πρβλ. σχετ. «In Materia di Pompe per regulation di Reggimenti», 21/9/1677, *Statuta Veneta*, f. 407r-408r (Correttioni del Contarini).

218. Βλ. σχετ. Bistort, ό.π..

Η ουσιαστική εφαρμογή όλων αυτών των αλληπάλληλων διαταγμάτων, παρά τον έντονα κατασταλτικό τους χαρακτήρα, έχει επανειλημμένως αμφισβητηθεί από τους μελετητές. Στην Βενετία παρά την ύπαρξη δύο ειδικών κυτίων καταγγελιών στην έδρα του αρμόδιου διοικητικού οργάνου στο Palazzo Ducal και τη δυνατότητα καταγγελίας των ίδιων των αξιωματούχων για παράβαση καθήκοντος²¹⁹, ελάχιστες φαίνεται να είναι οι σχετικές υποθέσεις που πήραν το δρόμο της δικαιοσύνης. Οι αξιωματούχοι παρόμοιων οργάνων είχαν σαφώς περισσότερα κοινά σημεία με τους καταγγελλόμενους παρά με τους καταγγελλιοδότες, οι οποίοι ανήκαν κατά κανόνα σε μία χαμηλότερη κοινωνική τάξη και τα κίνητρά τους δεν ήταν πάντοτε τα πλέον ειλικρινή. Εξάλλου η ανάγκη εξαντλητικής περιγραφής των απαγορευμένων ειδών και η συνεχής ανανέωση του νομοθετικού ρυθμιστικού πλαισίου υποδηλώνει ανάμεσα στα άλλα και το ατελέσφορο της όλης προσπάθειας, την αδυναμία δηλαδή της διοίκησης να εφαρμόσει τις συγκεκριμένες διατάξεις καθώς και την έλλειψη διάθεσης από μέρους των πολιτών να συμμορφωθούν. Σε αυτό φαίνεται να συνέβαλλε και ο κατ'εξοχήν οικονομικός χαρακτήρας των ποινών σε περιπτώσεις παραβατικότητας²²⁰, γεγονός που επέτρεπε στους ευπορότερους να εμμένουν στις πολυτελείς επιλογές τους, καλύπτοντας φυσικά το ανάλογο πρόστιμο, το οποίο και δεν αποτελούσε παρά ένα πολύ μικρό μέρος από την αξία των ιδίων των ενδυμάτων²²¹. Με τον ίδιο τρόπο καλυπτόταν τα προβλεπόμενα πρόστιμα για τους κατασκευαστές παρόμοιων ενδυμάτων είτε από τον ίδιο τον πελάτη είτε απορροφημένα στην υψηλή αμοιβή τους.

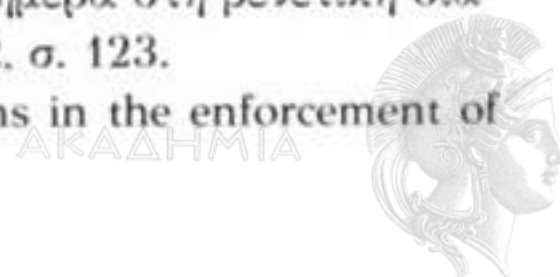
Οι διαπιστώσεις όμως της ανεπαρκούς εφαρμογής των νομοθετικών διαταγμάτων για την πολυτέλεια δεν περιορίζονται αποκλειστικά και μόνο στα όρια της βενετικής επικράτειας, αλλά αφορούν στην πραγματικότητα όλες τις ιταλικές πόλεις με αποτέλεσμα τα μέτρα αυτά να χαρακτηρίζονται σε γενικές γραμμές όχι μόνο από μία ασυνέπεια στον τρόπο εφαρμογής τους αλλά και από μία έντονη διάθεση παράκαμψης τους, γεγονός που αύξανε τα ποσοστά παραβατικότητας²²².

219. Από τις δύο αυτές *bocche* η μία έφερε την επιγραφή: «Denontie secrete in materia d'ogni sorte di pompe contro cadauna persona con benefici de ducati 42 per cento giusto alle leggi» και αφορούσε τις καταγγελίες για παραβίαση των διατάξεων κατά της πολυτέλειας, ενώ η δεύτερη «Denontie secrete contro ministri dele pompe con l'impunità secreteza e benefitii giusto alle legi» αφορώντας τις περιπτώσεις καταγγελίας των ίδιων των αξιωματούχων για μεροληψία. Βλ. σχετ. Kovesi-Killerby 2002, σ. 149.

220. Σωματικές ποινές απαντά κατ'εξάίρεση μόνο σε περιπτώσεις καταδίκης πορνών και υπηρετών. Βλ. σχετ. Kovesi-Killerby 2002, σ. 138.

221. Ίσως για αυτόν ακριβώς το λόγο επιβιώνει μέχρι και σήμερα στη βενετική διάλεκτο η φράση «pagare le pompe». Βλ. σχετ. Kovesi-Killerby 2002, σ. 123.

222. Βλ. σχετ. Catherine Killerby Kovesi, «Practical problems in the enforcement of

10.4. Οι νόμοι κατά της πολυτέλειας στο *Regno di Candia*

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο Jegerlehner δημοσίευσε μία σειρά διαταγμάτων του πρώτου μισού του 14^{ου} αιώνα, ποικίλης προέλευσης και περιεχομένου²²³. Ανάμεσα τους αξίζει να αναφερθούν διατάξεις περιορισμού της οπλοκατοχής και της οπλοχρησίας, καθώς και ρυθμίσεις αγορανομικού και υγειονομικού ενδιαφέροντος. Επίσης στις δημοσιευμένες πηγές συμπεριλαμβάνονται και κάποιοι νόμοι περιοριστικοί των γαμήλιων εορτασμών ή άλλων εκδηλώσεων, όμως αυτοί φαίνεται να κλίνουν περισσότερο στις διατάξεις για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης και λιγότερο σε κανόνες κατά της πολυτέλειας. Τουλάχιστον αυτό αφήνει να διαφανεί η παλαιότερη διάταξη, η οποία δημοσιεύεται εν όψει του καρναβαλιού του 1330, και περιορίζει κάθε μορφής εκδήλωση που συνεπάγεται τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού προσώπων, προσπαθώντας προφανώς να προλάβει κάθε είδους αναταραχή²²⁴. Αντίθετα στην ευρύτερη κατηγορία των ρυθμίσεων κατά της πολυτέλειας εκτιμάται ότι θα πρέπει να ενταχθούν οι ρυθμίσεις εκείνες που περιλαμβάνονται στην προκήρυξη για τους ενδυματολογικούς περιορισμούς και καθορίζουν με λεπτομέρειες τη διάρκεια των εκδηλώσεων και τον αριθμό των καλεσμένων σε ένα γάμο, δίνοντας για την περίπτωση πολύ μεγαλύτερους αριθμούς σε σχέση με αυτούς που δικαιολογούσε η παλαιότερη ρύθμιση²²⁵. Φυσικά αυτό που ενδιαφέρει περισσότερο από την προκήρυξη είναι εκείνα τα σημεία της που επιβάλλουν συγκεκριμένους ενδυματολογικούς περιορισμούς. Όπως λοιπόν τονίστηκε και παραπάνω η εδαφική ισχύς των αντίστοιχων νόμων της Βενετίας περιοριζόταν αποκλειστικά και μόνο στους μόνιμους κατοίκους της μητρόπολης, ενώ για την επέκταση της ισχύος τους στις υπόλοιπες περιοχές της βενετικής επικρατείας αναγκαία ήταν είτε κάποια ειδική αναφορά στο σχετικό διάταγμα είτε ανεξάρτητη νομοθετική πράξη με τοπική ισχύ. Οι διατάξεις λοιπόν αυτές φαίνεται ότι ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία και προσπαθούν να προσαρμόσουν τα γενικότερα μέτρα στις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί.

Italian sumptuary law, 1200-1500», *Crime, Society, and the Law in Renaissance Italy*, T. Dean and K. Lowe (eds), Cambridge 1994, σσ. 99-120· Jane Bridgeman, «Pagare le Pompe: Why Quattrocento Sumptuary Law did not Work», *Women in Italian Renaissance Culture and Society*, Letizia Panizza (ed.), Oxford 2000, σσ. 209-226· Daniela De Bellis, «Attacking Sumptuary Laws in Seicento Venice», *Women in Italian Renaissance Culture and Society*, Letizia Panizza (ed.), Oxford 2000, σσ. 227-242.

223. Βλ. σχετ. Jegerlehner 1904, 435-479.

224. 13/1/1330, Jegerlehner 1904, 463-464, αρ. 26-28.

225. 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 465, αρ. 23· 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 465-466, αρ. 24.

Την παλαιότερη λοιπόν χρονικά πηγή, αποτελεί μία εκτενής προκήρυξη της κρητικής Αυθεντίας, που χρονολογείται στις 4 Ιουνίου του 1339. Με την πρώτη παράγραφο καθορίζεται ότι δεν επιτρέπεται σε καμία γυναίκα, ανεξάρτητα από την κοινωνική της τάξη, είτε έγγαμη είτε άγαμη να έχει στην κατοχή της και να χρησιμοποιεί περισσότερες από μία σειρά μαργαριτάρια, η αξία των οποίων μάλιστα δεν πρέπει να υπερβαίνει τα 80 υπέρπυρα. Αρμόδιοι για την τήρηση της διάταξης ορίζονται οι *Aduocatores Communis*, οι οποίοι και μοιράζονται το πρόστιμο των 25 υπερπύρων μαζί με τον κατήγορο (εφόσον υφίσταται) και το δημόσιο ταμείο²²⁶. Με την ίδια εξάλλου ποινή, η οποία και διανέμεται με τον ίδιο τρόπο, απειλούνται και οι γυναίκες που πλέκουν τα μαλλιά τους με χρυσές κορδέλες και κοσμήματα, τα οποία υπερβαίνουν σε αξία τα 200 υπέρπυρα²²⁷. Μετά φυσικά την αναφορά στα πρόσθετα διακοσμητικά στοιχεία αναμενόμενο ήταν ότι το διάταγμα θα έθιγε και το θέμα των ίδιων των ενδυμάτων. Έτσι ρητά απαγορεύεται στις γυναίκες να έχουν περισσότερους από ένα χιτώνες με απόληξη. Το επιβαλλόμενο σε αυτή την περίπτωση πρόστιμο είναι 10 υπέρπυρα²²⁸, ενώ η ίδια ποινή απειλείται για την περίπτωση των εξωτερικών ενδυμάτων με απόληξη, η οποία και δεν πρέπει να υπερβαίνει σε μήκος τα δύο μπράτσα²²⁹. Επίσης τονίζεται ότι ιδιαίτερα μικρής αξίας θα πρέπει να είναι οποιαδήποτε άλλα διακοσμητικά επιρράμματα των ενδυμάτων, όπως για παράδειγμα τα κουμπιά, τα οποία αν είναι από χρυσό δεν πρέπει να ξεπερνούν τα τέσσερα γρόσια το κομμάτι²³⁰, ενώ οι υπόλοιπες διακο-

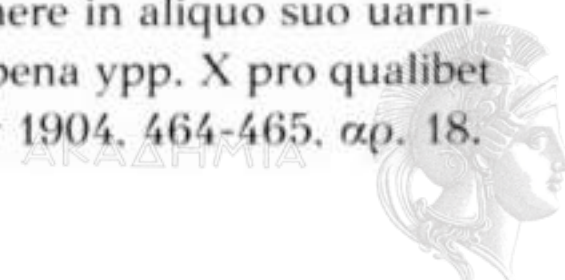
226. «... et quod decetero aliqua mulier cuiuscunque conditionis existat tam nupta quam domicella non possit habere pro suo usu plus una frisiatura perlarum ualoris ab ypp. LXXX inferius sub pena ypp. XXV pro qualibet et qualibet uice. Et si accusator inde fuerit seu pueri inuenientes habeant tertium dicte pene, tertium commune et reliquum tertium aduocatores comunis, et si non fuerint accusatores uel pueri diuidatur per medietatem», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 464, αρ. 14.

227. «Item quod non possit uti nec portare super se aliquas perlas exceptis autem drezadoriis quibus sit licitum posse portare qui tamen sint ualoris ab ypp. CC infra sub dicta pena et modo predicto diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 464, αρ. 15.

228. «Item quod non possit uti nec portare aliquam tunicam habentem caudam excepta una sub pena ypp. X pro qualibet et qualibet uice modo predicto diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 464, αρ. 16.

229. «Item quod non possit uti nec portare epitogium uel uarnationem que menare possint per terram ultra brachia II panni in cauda, intelligendo pro medietate altriadure anteriorem inferius sub pena ypp X pro qualibet et qualibet uice modo predicto diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 464, αρ. 17.

230. «Item quod aliqua mulier cuiuscunque conditionis existat, non possit ponere nec portare ornamentum aliquod in tunica sua, cuba seu duppleto per furnimentum ultra ualorem ypp. III uidelicet in asolis, frisiis uel lotonis, nec possit ponere in aliquo suo uarnimento dopplonos aureos ualoris ultra grossas III pro bralno sub pena ypp. X pro qualibet et qualibet uice, modo predicto diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 464-465, αρ. 18.

σμήσεις δεν μπορούν συνολικά να είναι ακριβότερες από 20 υπέρπυρα²³¹. Αντίστοιχες απαγορεύσεις τίθενται για τα παιδιά, ανεξαρτήτως φύλου, για τα οποία ισχύουν οι ίδιοι κανόνες που εφαρμόζονται στους ενήλικες με μόνη εξαίρεση για αυτά που είναι κάτω των 10 ετών, τα οποία και δεν μπορούν να φέρουν διακοσμήσεις που να υπερβαίνουν τα 2 υπέρπυρα²³². Από τα σχετικά μέτρα δεν ήταν δυνατόν να αποκλειστεί ούτε και η ενδυμασία των ανδρών, για τους οποίους και καθορίζεται ότι, ανεξαρτήτως της ηλικίας τους, δεν μπορούν να φέρουν ενδύματα από βελούδο, ειδικά επεξεργασμένο πανί ή χρυσό, ούτε και να έχουν πάνω στα ρούχα τους, στα μανίκια και στο καπέλο επιρράμματα και διακοσμήσεις από χρυσό και ασήμι, με ποινή αυτή τη φορά για την κάθε διακόσμηση τα 25 υπέρπυρα²³³. Τέλος πρόστιμο 50 υπερπύρων επιβάλλεται σε κάθε άνδρα μικρότερο των 30 ετών, ο οποίος και δεν μπορεί να κατέχει περισσότερα από δύο χρυσοῦφαντα ενδύματα²³⁴.

Με τα συγκεκριμένα μέτρα, που επαναλαμβάνουν ελάχιστα προγενέστερες διατάξεις της μητρόπολης, καθίσταται εμφανές ότι επιχειρείται μία σφαιρικότερη αντιμετώπιση του θέματος της πολυτέλειας των ενδυμάτων και των διακοσμήσεών τους, αποσκοπώντας, όπως χαρακτηριστικά τονίζεται στο εισαγωγικό κομμάτι του διατάγματος, στον περιορισμό των περιττών εξόδων και την πάταξη της *uana gloria*, της μάταιης δηλαδή δόξας, η οποία και ελοχεύει σε όλη αυτήν την εξεζητημένη πολυτέλεια²³⁵.

231. «Item quod non possit ponere nec portare in suo epitogio uarnacia uel altero suo uarnimento frisiaturam aurei uel asolis nisi ualore ypp. XX inferius sub pena ypp. X pro qualibet contrafaciente et qualibet uice, modo predicto diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 465, αρ. 19.

232. «Item quod aliquis infans tam masculus quam etiam femina ab annis X infra non possit portare super se aliquas perlas nec hauere etiam in aliquot suo uarnimento intra aurum, argentum seu aliquod aliud suum ornamentum ultra ualorem ypp. duorum. Nam postquam expleuerint dictam etatem annorum X, sint tunc ad esse et conditionem aliarum, exceptando autem in hoc et excludendo inforaturam uidelicet pellem accendatam, sub pena ypp. X pro quolibet contrafaciente et qualibet uice, quam quidem penam soluant patres eorum uel sui maiores modo predicto diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 465, αρ. 20.

233. «Item quod nullus uir cuiuscunque etatis existat, possit portare uestimentum aliquod de uelluto, uel de samite, uel etiam pannum aliquem ad aurum, nec hauere etiam super aliquibus suis uestibus perlas, aurum uel argentum nec frisos seu cordellas aureas uel argenteas, sed solum sit licitum posse portare perolos seu bospilos argenteos uel superauratos tantum in cauecio uel in manichis eorum sub pena ypp. XXV pro quolibet uarnimento et qualibet uice, dicto modo diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 465, αρ. 21.

234. «Item quod aliquis uir cuiuscunque conditionis existat, ab annis XXX inferius, non possit habere pro suo usu plus duobus uarnimentis inuaroatatis sub pena ypp. X pro quolibet contrafaciente dicto modo diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, σ. 465, αρ. 22.

235. 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 464, αρ. 14.

Το θεωρητικό αυτό υπόβαθρο, οικονομικό και ηθικό, με το οποίο θέλησαν οι αρχές να στοιχειοθετήσουν τα μέτρα τους, δεν έπεισε τον ντόπιο τουλάχιστον πληθυσμό, ο οποίος αντέδρασε επιμένοντας στην ιδιαιτερότητα των τοπικών ενδυμάτων, που την περίοδο αυτή των αντιπαραθέσεων, αποτελούσαν εκτός των άλλων και αναπόσπαστο μέρος της ιδεολογικής του ταυτότητας. Ίσως γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η πάντοτε ευαίσθητη στις παραχές βενετική διοίκηση του νησιού, έσπευσε ελάχιστες ημέρες μετά τη δημοσίευση του αρχικού διατάγματος να προβεί σε διευκρινίσεις, μεταβάλλοντας επ' ευκαιρία τα υποκείμενα εφαρμογής της ρύθμισης.

Με τη δεύτερη λοιπόν προκήρυξη της 18^{ης} Ιουνίου του 1339, δίνεται το δικαίωμα τόσο στις Κρητικές όσο και στις Εβραίες να εξακολουθούν να φέρουν στα ενδύματά τους, *de capite et dorso*, τόσο δηλαδή στο κεφάλι όσο και στα νώτα, τις διακοσμήσεις σε μαργαριτάρια, χρυσό και ασήμι που επιβάλλουν τα έθιμά τους²³⁶, αρκεί η αξία τους να μην ξεπερνά τα όρια που έχουν τεθεί και για τις γυναίκες των λατίνων κατοίκων του νησιού²³⁷. Η συγκεκριμένη ρύθμιση εκτιμάται ότι αποτελεί τόσο ένα χαρακτηριστικό δείγμα της διοικητικής ευελιξίας των Βενετών όσο και μία σαφή αναγνώριση των εθίμων και των συνηθειών του τοπικού πληθυσμού. Εξάλλου η ρητή αναφορά στις γυναίκες της εβραϊκής κοινότητας έρχεται να επιβεβαιώσει την υπόθεση ότι οι Εβραίοι εκτός των άλλων ενδυματολογικών μέτρων που επέβαλλε η θρησκευτική τους ιδιαιτερότητα, υπάγονταν εξίσου με τους άλλους κατοίκους του νησιού στις διατάξεις των νόμων κατά της πολυτέλειας. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι και οι ίδιες οι εβραϊκές κοινότητες για ποικίλους λόγους επέβαλλαν στα μέλη τους ενδυματολογικούς κώδικες, άλλοτε με την έγκριση της διοίκησης και άλλοτε με εσωτερικούς κανονι-

236. Τη συνήθεια εξάλλου αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνει αρκετούς αιώνες αργότερα (1656) η αναφορά του Ολλανδού περιηγητή Jean Stuyt, ο οποίος και περιγράφει τις γυναίκες του Χάνδακα στολισμένες με μετάξι και κοσμήματα που φέρουν όχι μόνο στο λαιμό αλλά και στα νώτα. Βλ. σχετ. Hemmerdinger-Iliadou, *ό.π.*, 606-607. Βλ. επίσης Μαλτέζου, η παρουσία της γυναίκας κτλ., 69. Πρβλ. τέλος για παρόμοια παραδείγματα Παπαντωνίου, *Αχνάρια Μεγαλοπρέπειας* κτλ., σσ. 138-140, λήμμα 21 (Χρυσομάντηλο, νυφική ή γιορτινή φορεσιά, Αστυπάλαια, περίπου 1870) καθώς και Μαρία Πασσά-Κώτσου, «Η γυναικεία φορεσιά της Αστυπάλαιας», *Αχνάρια Μεγαλοπρέπειας. Μία νέα ματιά στην παράδοση της ελληνικής γυναικείας φορεσιάς (κατάλογος έκθεσης)*, Ιωάννα Παπαντωνίου (επιμ.), Αθήνα 2014, σσ. 38-47.

237. «Die XVIII. mensis iunii [indic. VII 1339]. Clamatur fuit publice per Georgium Cornario gastaldionem, quod per ordines pridie captos et stridatos in facto uestium et ornamentorum personarum Crete mulieres dubitant et nesciunt quomodo debeant uiuere in hoc passu, quod concessum sit omnibus grecis mulieribus et iudeis, quod ipse possint ferre pro suis ornatibus de capite et dorso in perlis et argento et auro ad suum morem usque ad illam summam et quantitatem precii usque ad quam concessum est latinis dominabus», 18/6/1339, Jegerlehner 1904, 466, αρ. 26.

σμούς. Απώτερος σκοπός η προστασία της ομάδας από την αφομοίωση με τη διαφύλαξη της ενδυματολογικής ταυτότητας και η αποφυγή οποιασδήποτε μορφής πρόκλησης προς τους συμπολίτες τους χριστιανούς. Σε αυτή την τελευταία κατηγορία μέτρων, θα πρέπει να ενταχθεί και η σχετική απόφαση της βενετικής Συγκλήτου, που όπως αναφέρθηκε παραπάνω προκλήθηκε έπειτα από παρέμβαση των προεστώτων της εβραϊκής κοινότητας του Χάνδακα, επιβάλλοντας στις Εβραίες την κυκλοφορία με καλυμμένα τα πρόσωπα²³⁸.

Οι παραπάνω ρυθμίσεις αποτελούν δυστυχώς τη μοναδική δημοσιευμένη πηγή που αποδεικνύει την εφαρμογή νόμων κατά της πολυτέλειας στην Κρήτη. Βέβαια είναι αρκετά απίθανο να μην υπάρχουν και άλλες ανάλογες ρυθμίσεις, πολύ περισσότερο μάλιστα που στην ίδια τη μητρόπολη αντίστοιχοι νόμοι, όπως τονίστηκε, συνέχισαν να εκδίδονται μέχρι και τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Εξάλλου μία αρκετά μεταγενέστερη πηγή, παρ' όλο που προέρχεται από τη μητρόπολη αποδεικνύει το ενδιαφέρον της κεντρικής διοίκησης για την τήρηση παρόμοιων νόμων στην Κρήτη, ανεξάρτητα αν υποκείμενο των συγκεκριμένων ρυθμίσεων δεν είναι οι κάτοικοι του νησιού, αλλά ένας βενετός αξιωματούχος που έρχεται να υπηρετήσει τη θητεία του. Ο λόγος για την Εντολή του Δόγη της Βενετίας προς τον ρέκτορα των Χανίων το 1589²³⁹. Στο κείμενο αυτό, με το οποίο και καθορίζονται τα πλαίσια άσκησης των καθηκόντων του υψηλού αξιωματούχου, περιλαμβάνονται ανάμεσα στα άλλα και τρία συνολικά άρθρα (98, 218, 219), τα οποία συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με κανόνες περιοριστικούς της πολυτέλειας.

Συγκεκριμένα με το άρθρο 98 της Εντολής καταβάλλεται προσπάθεια να καθοριστούν τα διαστήματα πένθους των αξιωματούχων, τα οποία ακόμη και σε περιπτώσεις στενών συγγενών δεν είναι δυνατόν να υπερβαίνουν το διάστημα των οκτώ ημερών²⁴⁰. Με το επόμενο σχετικό άρθρο (218) καθορίζεται ότι οι αξιωματικοί δεν μπορούν να συνοδεύονται στον τόπο υπηρεσίας τους παρά μόνο από συγκεκριμένο αριθμό προσώπων του οικογενειακού τους περιβάλλοντος. Επίσης τίθενται περιορισμοί στην οργάνωση οποιασδήποτε μορφής εκδηλώσεων από μέρους τους, ενώ ιδιαίτερη

238. Βλ. σχετ. παραπάνω ενότητα 7.

239. Βλ. σχετ. Μαλτέζου 2002.

240. «... Item observandis quod sit prohibitum omnibus rectoribus civitatum et locorum nostrorum vestire vestes lugubres pro aliquo vel aliqua quam diu erunt in suis regiminibus, sub poena ducatorum centum in suis propriis bonis, salvo quod possint pro patre vel matre, filio vel filiis portare vestes lugubres diebus octo et non ultra, et similiter pro fratre et fratribus et pro uxore, non portando clamidem ullo modo, et ad hanc conditionem sint omnes rectores nostri, qui praesentialiter sunt in regiminibus nostris, et iungatur de cetero in commissionibus aliorum», 12/8/1589, Μαλτέζου 2002, σ. 92, άρθρο 98.

σημασία δίνεται στο περιβάλλον, το οποίο κατοικούν και στα αντικείμενα του το διακοσμούν, στην άμαξά τους καθώς και στο υπηρετικό τους προσωπικό. Αυτονόητο είναι ότι ο καθορισμός της ενδυματολογικής συμπεριφοράς των αξιωματούχων κατέχει σημαντική θέση στην όλη ρύθμιση, αφού τητά απαγορεύεται η χρήση γουναρικών καθώς και υφασμάτων από χρυσό ή ασήμι, καθορίζεται δε ότι δεν μπορούν να κατέχουν περισσότερες από έσσερεις μεταξωτές ενδυμασίες για εξωτερική χρήση και τρεις για εσωτερική. Για τη γνωστοποίηση της παράβασης των συγκεκριμένων κανόνων καταβάλλεται προσπάθεια να στρατολογηθούν πληροφοριοδότες από το υπηρετικό προσωπικό των αξιωματούχων, με την υπόσχεση όχι μόνο της ανάλογης αμοιβής, αλλά και της παροχής προσωπικής ασυλίας²⁴¹.

Με το τρίτο κατά σειρά άρθρο που εν προκειμένω ενδιαφέρει (άρθρο 219), ενσωματώνεται στο κείμενο της *Εντολής* μία παλαιότερη απόφαση με ευρύτερο αυτή τη φορά περιεχόμενο. Με αυτή επιβάλλονται στους κατοίκους της λιμνοθάλασσας – με εξαίρεση τον Δόγη – και στους αξιωματούχους που υπηρετούν στη βενετική επικράτεια, συγκεκριμένα όρια στην κατοχή πολυτελών αντικειμένων και κοσμημάτων, ενώ με αρκετή ακρίβεια καθορίζονται τα είδη που επιτρέπεται να χρησιμοποιούν στην καθημερινότητά τους²⁴².

Από τις τρεις αυτές ρυθμίσεις τα δύο τελευταία άρθρα παρά τη συμπληρωματικότητα και το αλληλοκαλυπτόμενο εν πολλοίς περιεχόμενό

241. «... Non possino haver razzi d'alcuna sorte, solamente spaliere di altezza consueta, che non eccedino il consueto pretio de ducati sessanta il paro et le antiporte siano ancor loro della medesima sorte ... Li panni d'oro et d'argento et ogni cosa fornita, ornata, striccata overo lavorata d'oro o d'argento sia del tutto prohibito. Non possino haver più di quattro vestimenti di seta per fuori di casa et di tre per casa et da cavalcar. Le fodre de zebellini gli siano del tutto devedate», 1589, Μαλτέζου 2002, σ. 171, άρθρο 218.

242. Επαναλαμβάνεται διάταγμα της 22/8/1538: «... L'andarà parte che non sia alcuno et sia chi esser si voglia habitante nella città nostra, eccetto il Serenissimo Principe nostro, né alcuno che andarà rettore nelle terre et luoghi nostri si da mar come da terra che ardisca adoperar argenti né ori lavorati di sorte alcuna, eccetto pironi, cortelli, sculieri et saliere d'argento, sotto pena di perder tutti essi argenti et ori lavorati che adoprasse- ro contra la presente parte, un terzo de quali sia dell'accusatore, un terzo del'arsenale et un terzo dell'Offitio delle pompe, al qual sia commesso l'essecutione, con espressa commissione di far diligente inquisitione, sotto le più strette pene dell'Offitio suo et tutti gl'alti argenti siano banditi; li rettori nostri possino adop<e>rar un bacile et un ramino d'argento solamente, oltre li pironi <s>cu{s}lieri, saliere, et altra sorte de argenti non possino adop<e>rar sotto la pena sottoscritta; tutte le cadene, manili et pater nostri d'oro et d'argento lavorati et non lavorati siano totalmente banditi, né si possa usar alcuna sorte de cadene, salvo cadenelle al collo, che non eccedino però il valore de ducati XXX et tutte altre cadene, manili et pater nostri siano ut supra banditi, né si possino adoperar né portar, ma li contrafacenti sottozasino alla pena soprascritta», 1589 (22/8/1538), Μαλτέζου 2002, σσ. 172-173, άρθρο 219.

τους, παρουσιάζουν μία ειδοποιό διαφορά. Με άλλα λόγια το άρθρο 218 φαίνεται να αποτελεί μία *ad hoc* διάταξη, η οποία ναι μεν απηχεί τους κρατούντες περιορισμούς της πολυτέλειας, αλλά στοχεύει κυρίως στον έλεγχο της συμπεριφοράς των αξιωματούχων, ώστε να μπορούν να υπηρετήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, τα συμφέροντα της Γαληνοτάτης. Αντιθέτως με το άρθρο 219 επιχειρείται η ανανέωση της ισχύος μίας παλαιότερης διοικητικής απόφασης του 1538, η οποία αναμφίβολα εντάσσεται στη γενικότερη κατηγορία των διατάξεων κατά της πολυτέλειας, έχοντας ευρύτερο κύκλο αποδεκτών και χρησιμεύοντας στην προκειμένη περίπτωση ως το απαραίτητο πλαίσιο για την ανάπτυξη των εξατομικευμένων προς τον ρέκτορα εντολών.

Η έστω και αποσπασματική εικόνα που δίνεται από τις παραπάνω πηγές για τον τρόπο και την ένταση εφαρμογής του ευρύτερου κανονιστικού πλαισίου για το ένδυμα και των περιοριστικών κανόνων κατά της πολυτέλειας στην Κρήτη, εκτιμάται ότι είναι αρκετά διαφωτιστική. Η ιδιαίτερη μεταχείριση των ντόπιων πληθυσμών και η μερική έστω εξαίρεσή τους από τις αντίστοιχες ρυθμίσεις που ίσχυαν για τους βενετούς αποίκους και τους αξιωματούχους που υπηρετούσαν στο νησί, έρχεται να επιβεβαιώσει την ευέλικτη στάση της Βενετίας, η οποία προτάσσει για μία ακόμη φορά το πολιτικό της συμφέρον προσπαθώντας να αποφύγει την όποια αφορμή εσωτερικής αναταραχής, αφήνοντας τους ντόπιους πληθυσμούς να λειτουργούν σύμφωνα με τα δικά τους ήθη και τις δικές τους ενδυματολογικές συνήθειες.

Εξάλλου η παράλληλη μαρτυρία των νοταριακών πηγών, με την έκδηλη πολυτέλεια στα προικώα συμβόλαια και τις πλούσιες σε κληροδοσίες ενδυμάτων διαθήκες, αποδεικνύει ως ένα βαθμό το ανεφάρμοστο των διατάξεων κατά της πολυτέλειας. Οι ευγενείς και οι πλούσιοι αστοί εξακολουθούν να προικίζουν τις κόρες τους με βαρύτιμα ενδύματα και πολύτιμα κοσμήματα, εξακολουθούν να κληροδοτούν πολυτελή υφάσματα – ικανά ακόμη και να μετατραπούν σε άμφια – μη δείχνοντας να προβληματίζονται για τα περιοριστικά μέτρα κατά της πολυτέλειας. Και βέβαια όλα αυτά δεν αποτελούν παρά μόνο τη μία όψη του νομίσματος. Το 16^ο αιώνα η κατάσταση στην ύπαιθρο έχει γίνει τόσο άσχημη ώστε ένα μεγάλο μέρος των χωρικών ζει στα όρια της εξαθλίωσης «... Από τις 300 περίπου χιλιάδες ψυχές των χωρικών μόνο οι 4000 έχουν κρεβάτια, ενώ οι υπόλοιποι κοιμούνται πάνω στη γυμνή γη ...»²⁴³ τονίζεται σε μία πρεσβεία κατοίκων του Χάνδακα προς

243. «... Undecimo ... Oltre di cio tutti universalmente quelli miseri contadini sono reduitti in tal estrema miseria et calamita che di trecento mille anime de contadini che sono in questa isola non si trovano Quattro mille, che dormino sopra lettii, et lo restante dormeno sopra la terra nuda ...», 20/9/1561, 31/12/1561, Μέρτζιος Σταχυολογήματα, 294-295.

τη μητρόπολη το 1561, ενώ στην έκθεσή του ο Zuanne Mocenigo Provveditore Generale nel Regno di Candia το 1589 αναφέρει: «... παρά τον πλούτο που είναι ορατός στις πόλεις τόσο στις υπέροχες ενδυμασίες των γυναικών όσο και στην πολυτέλεια που επικρατεί ακόμη και στις κηδείες ... οι χωρικοί εξαιτίας της εκμετάλλευσης των φεουδαρχών δεν έχουν καταφέρει να διατηρήσουν στις φορεσιές των γυναικών ούτε τις διακοσμήσεις από χρυσό ούτε τα φίνα υφάσματα που μαρτυρείται ότι είχαν παλαιότερα ...»²⁴⁴. Για όλους αυτούς είναι προφανές ότι οι διατάξεις περιορισμού της πολυτέλειας ήταν κυριολεκτικά μία περιττή πολυτέλεια.

Λέξεις-κλειδιά: Υλικός Πολιτισμός, Ένδυμα, Προικοσύμφωνο, Εκτίμηση προίικας, Διαθήκη, Κληροδοσία, Ταφή, Ινβεντάριο, Ενέχυρο, Μαθητεία, Μίσθωση Εργασίας, Πώληση Υφάσματος, Τελετουργικό Ένδυμα, Άμφια, Εβραίοι, Palio, Νόμοι κατά της Πολυτέλειας (*Leges Sumptuariae*), Βενετία, Κρήτη.

αρ. 41 (μαζί με μετάφραση 295-297) = Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου (εκδ.), «Πρεσβεία των κατοίκων του βενετοκρατούμενου Χάνδακα στα μέσα του 16^{ου} αιώνα (1561), *Παρουσία* 6 (1987), 390-391, άρθρο 11.

244. «... nelle case de quali non si vedono piu le tazze, ne i boccali d'argento, ne gl'ornamenti d'oro et le vesti di panni fini c'havevano per uso delle donne loro anticamente ...». Απρίλιος 1589, Σ. Σπανάκης (εκδ.), Zuanne Mocenigo, *Provveditore Generale del Regno di Candia. Relazione Presentata nell'eccellentissimo Consiglio nel 17 Aprile M.D.LXXXIX*, Ηράκλειο 1935 (Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας τ. Ι), σ. 40.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
ΔΙΑΘΗΚΕΣ ΠΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΥΝ ΟΡΟΥΣ ΤΑΦΗΣ ΜΕ ΜΟΝΑΧΙΚΟ ΕΝΔΥΜΑ

A/A	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΔΙΑΘΕΤΗΣ	ΝΑΟΣ ΤΑΦΗΣ	ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ	ΠΗΓΗ
1	29/11/1326	Maria Faletro	ecclesia Sancti Dominici Fratrum Predicatorum	«... Volo sepeliri cum habitu Fratrum Predicatorum ...»	McKee, Wills, αρ. 343
2	11/5/1341	Clareta Venerio	ecclesia Sancti Tyti de Candida	«... Item dimitto sepeliri cum habitu moniali ...»	McKee, Wills, αρ. 307
3	5/1/1344 (m.v. 1343)	Plancafflore Fuscolo	ecclesia Sancti Francisci Fratrum Minorum	«... ubi me elligo sepeliri et volo habitum ipsorum ...»	McKee, Wills, αρ. 315
4	22/12/1345	Nicolota Venerio	ecclesia Ordini Predicatorum de Candida	«... pro habitu vero michi dando dimitto eidem Ordini meum epitochium sive palium et meam tunicam ...»	McKee, Wills, αρ. 154
5	15/1/1346 (m.v. 1345)	Çusamana Pascaligo	—	«... De quibus yperperis mee repromise dimitto yperpera quinque pro habitu Sancti Dominici ...»	McKee, Wills, αρ. 320
6	11/4/1348	Margarita de Vigancia	San Francesco	«... Item lasso perperi vinti de liqual voio che sia tolto un abito de Santa Clara cum lo qual io voio esser sepelidha ...»	McKee, Wills, αρ. 652
7	22/4/1348	Thomas Bollani	conventus Fratrum Predicatorum	«... et in emendo uno abitu Ordinis Fratrum Predicatorum, quem ponere debeant michi in meo obitu ...»	McKee, Wills, αρ. 78
8	14/6/1348	Mabilia Moço	—	«... Item dimitto yperpera quinque expedanda in uno habito monacarum Sancte Catarine ...»	McKee, Wills, αρ. 73

9	12/7/1352	Marula Ialina	—	«... Et volo indui habitum monacharum ante obitum meus ...»	McKee, Wills, αρ. 193
10	22/8/1366	Laurencius Manolesso	monasterio Fratrum Minorum	«... vollo sepeliri cum habitu Sancti Francisci ...»	McKee, Wills, αρ. 286
11	26/12/1366	Pantaleo Barbo	ecclesia beati Francisci	«... et volo sepeliri cum habitu beati Francisci ...»	Zaccaria de Fredo, αρ. 131
12	22/12/1370	Antonius Mudacio	conventus Fratrum Minorum de Candida	«... volo me sepeliri cum habitu Fratrum Minorum ...»	McKee, Wills, αρ. 278
13	2/2/1376 (m.v. 1375)	Anniza de Mulino	—	«... Item dimitto sepelliri cum habitu Sancte Clare ...»	McKee, Wills, αρ. 588
14	21/10/1380	Andreas deli Cavalieri	—	«... volo sepeliri cum habitu Sancti Francisci ...»	McKee, Wills, αρ. 781
15	11/2/1417 (m.v. 1416)	Iacoba Dadho	ecclesia Sancti Petri	«... Inprimis volo ... induatur de abitu Sancti Dominici ...»	McKee, Wills, αρ. 677
16	18/1/1501	Τζανής Γραδενί-Γος	ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου Πέτρου	«... Ἔτι βούλομαι ... ἐνδύσασθαι τὸ σχῆμα τοῦ ἁγίου Δομινίκου ...»	Σάθας, Διαθήκαι, αρ. 15 = Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 312-313, αρ. 3
17	25/9/1508	Μαρία Μαυρούλαινα	—	«...νά μέ κάμη καλογραϊαν μεγαλόσχημον ...»	Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 9
18	11/1/1509 (m.v. 1508)	Μένεγα, θυγάτηρ τοῦ ποτέ Ράλε	Ἁγίαν Ἄννα τοῦ Τζηπρῆ	«... Ἔτι ἀφίνω τοῦ πνευματικοῦ μου πατρὸς ... διὰ νὰ μέ ποιήσει καλογραϊαν ...»	Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 11
19	10/9/1510	Ἐργῆνα Χαλκοματοῦ	εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Κυρίου Χριστοῦ τῶν Μεσαμπελίων	«... Ἔτι καὶ νὰ μέ πιήσει καλογραϊαν ...»	Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 21
20	20/10/1516	Ἄννα, γυνὴ τοῦ Γεωργίου Ἄββου	—	«...καὶ ποιῆσαι με καὶ καλογραϊαν διὰ τῶν ἐξόδων αὐτῆς ...»	Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 47

21	30/1/1529 (m.v. 1528)	Μιχελής Ταουλάριος	—	«... θέλω γενέσθαι μοναχός ... και θέλω νά εξοδιαστούν από τὰ εὐρίσκοντά μου νά καλογερευτῶ ...»	Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 128
22	12/4/1541	Αρσένιος ὁ ιερομοναχος (;)	εν τι μονῇ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου	«... να με καλογερεύσουν και να με μνημονεύσουν κατὰ τὴν ταξὴν τὸν μοναχῶν ...»	Ιωάννης Ολόκαλος, αρ. 213
23	1/10/1600	Μαρκεζίνα Βλαστοπούλα, χήρα τοῦ ποταί κυρ Ἀλέξι Καφά	—	«... να δόσουν ἐκηνὸν ὅπου τὴν θέλ(ου) καλογερέψι ...»	Μανόλης Βαρούχας, αρ. 92
24	31/12/1633	Στάης Πάντιμος	Μονή Αγίου Νικολάου στη μεγάλη Ρούγα (Ρέθυμνο)	να τον ντύσουν απλά με ένα μαύρο ρούχο καλογερικό	Τζώρτζης Πάντιμος, αρ. 100 (σε περίληψη)
25	15/10/1644 & 25/11/1644	Τζώρτζη Λομβάρδου	Ἅγιος Φραγκίσκος (Ρέθυμνο)	θέλει να θαφτεῖ ... απλά ντυμένος με ἐνδυμα μοναχού	Μαρίνος Αρκολέος αρ. 123 & 141 (σε περίληψη)
26	23/10/1664	Francesco Bragadin δούκα	Ecclesia Sancti Francisci	«... che sia vestito coll'habito di Sanctus Franciscus ...»	Τσουραπά 2006, 238-241, αρ. 1

ΠΙΝΑΚΑΣ II
Διαθήκες (σύνολο δημοσιευμένων διαθηκών 1174)

ΦΥΛΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΙΑΘΗΚΩΝ	ΚΛΗΡΟΔΟΣΙΕΣ ΕΝΔΥΜΑΤΩΝ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ	ΚΛΗΡΟΔΟΣΙΕΣ ΕΝΔΥΜΑΤΩΝ ΣΕ ΙΕΡΕΙΣ ΝΑΟΥΣ ΚΑΙ ΙΔΡΥΜΑΤΑ
Ἄνδρας	534	106	38
Γυναίκα	640	170	54

ΠΙΝΑΚΑΣ III

ΜΙΣΘΩΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	ΟΡΟΙ ΥΠΟΔΗΣΗΣ	ΟΡΟΙ ΕΝΔΥΣΗΣ	ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΑΡΟΧΕΣ ΣΕ ΕΝΔΥΜΑΤΑ	ΚΑΜΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ
118	62	36	18	13

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

ΜΑΘΗΤΕΙΕΣ	ΟΡΟΙ ΥΠΟΔΗΣΗΣ	ΟΡΟΙ ΕΝΔΥΣΗΣ	ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΑΡΟΧΕΣ ΣΕ ΕΝΔΥΜΑΤΑ	ΚΑΜΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ
89	38	39	6	11

ΠΙΝΑΚΑΣ V

ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΣΕ ΔΙΑΘΗΚΕΣ ΧΡΗΜΑΤΩΝ, ΥΦΑΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΝΔΥΜΑΤΩΝ ΓΙΑ ΝΑ ΓΙΝΟΥΝ ΑΜΦΙΑ

A/A	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΔΙΑΘΕΤΗΣ	ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ	ΠΗΓΗ
1	4/11/1312	Maria Barbo	«... Item volo quod ematur drapum ad aurum usque ad yperpera quatuor fieret in altare ecclesie Synaiarum de Candida ...»	McKee, Wills, αρ. 354
2	6/4/1319	Helena Vaxallo	«... Item dimitto yperpera quinque que volo quod emantur darium de auro pro facere panum ad altarem Sancti Georgi de Pirgo ...»	McKee, Wills, αρ. 253
3	17/9/1337	Petrus Greco	«... Item dimitto ecclesie Sancte Barbare yperpera quinque in paramento expendenda et fiendo in dicta ecclesia ...»	McKee, Wills, αρ. 429
4	15/6/1343	Francisca Dandulo	«... Item dimitto ... yperpera viginti ecclesie Sancte Marie de la Candelor pro fiendis apamentis et picturis pro anima mea ...»	McKee, Wills, αρ. 495
5	31/12/1347	Philippa Vidho	«... Item dimitto in ecclesia Sancti Titi de Candida yperpera viginti pro appamentis faciendis ...»	McKee, Wills, αρ. 327
6	31/3/1348	Mariçoli relictà Georgii de Spinis de Laude	«... Item scolle salvatoris burgi Candide yperpera tria pro auxilio paremmentorum fiendorum ...»	McKee, Wills, αρ. 526

7	19/4/1348	Iohannes Iallina	«... Item volo et ordino de panis de meo dorso dicti mei commissarii vendant quot et illos qui eis videbuntur. Et de denariis dicte venditionis faciant cohoperiri et ornari alteria in ecclesiis sicut eis videbitur vel de ipsis propriis patris faciant cohoperiri et ornari altaria ...»	McKee, Wills, αρ. 54
8	27/4/1349	Presbyter Lucas Mudacio, canonicus Archadiensis	«... Item eligo meam sepulturam in archa in ecclesia Sancti Titi, ubi dimitto yperpera decem pro fabrica ecclesie predictae sive pro apparamentis fiendis pro anima mea ...»	McKee, Wills, αρ. 335
9	16/7/1367	Agnes Paulo	«... Item volo quod de tella et lino dimuto que habeo fiat unum paramentorum et detur in ecclesia Sancti Salvatoris de burgo Candide ...»	McKee, Wills, αρ. 523
10	12/12/1376	Maria Sanuto	«... Item dimitto presbytero Iohanni Castamoniti tantum de meo fillo quantum sufficiat ei ad faciendum unum par paramentorum ...»	McKee, Wills, αρ. 555
11	8/12/1377	Iohannes Fuscarino	«... Item lago in prima che sia dado alo monastier de San Pier de Candia yperperi quindese che li mei commissari non li deba dar se noma che sia fato paramenti per anema mia ...»	McKee, Wills, αρ. 701
12	3/8/1599	Marina Maudopula	«... debbi far uno paramento, in Greco feloni, d'ormisin de color al predetto papa Acheli ...»	Zorzi Troilo, αρ. 92
13	4-8/7/1625	Τζώρτζης Αρουζέος	κληροδοτεί στην εκκλησία της Τριμάρτυρης πολύτιμα υφάσματα για να γίνουν άμφια	Καζανάκη-Λάππα 2004, 133 (σε περίληψη)
14	13/5/1637	Μαριέτα Αποστόλη	κληροδοτεί ύφασμα για να ράψουν ένα φελόνι στη συντεχνία των βαρελοποιών.	Πανοπούλου 2012, σ. 423 (σε περίληψη)
15	1/6/1640	Φραντζού Τρουλινο-πούλα	κληροδοτεί ένα ρούχο δαμασκέτο πράσινο στη συντεχνία για να ράψουν ένα φελόνι	Πανοπούλου 2012, σ. 443 (σε περίληψη)

16	15/1/1644 (m.v. 1643)	Eleneta Demezo -Barbarigo	«... Thelo che is to thanato mu na mu valune ena apu ta rugha mu ta metaxota, ta chenurgia, opio thegli fagni to comessario mu, to pio thelo na pomegni is to anotheren monastiri tu San Francesco, ogia na ginete paramento ogia ti psighi mu. ...»	Μαυρομάτης 1979, 228-236, αρ. 3
17	27/9/1645	Τζουάννε Κουνούπη	κληροδοτεί στο μοναστήρι του Αγίου Βασιλείου ένα ύφασμα γαλάζιο για να κατασκευαστεί ένα παραμέντο, στα ελληνικά φελόνι	Μαρίνος Αρχολέος, αρ. 248 (σε περίληψη). Πρβλ. σχετ. την απογραφή της κληρονομίας 27/10/1645, Μαρίνος Αρχολέος, αρ. 259 (σε περίληψη)
18	17/2/1646	Φραντζούς Επισκοπούλας	Κληροδοτεί την καναβατσένια φορεσιά της για να κάνουν δύο παραμέντα, στα ελληνικά φελόνια, και να δώσουν το ένα στην Παναγία του Παλαιοκάστρου και το άλλο στην Παναγία στα Βρύσινα. Αφήνει τη φορεσιά της με το χρυσό φόντο για να γίνουν φελόνια και να δώσει το ένα στην Παναγία του Παλαιοκάστρου και τα άλλα στον Άγιο Νικόλαο. Επίσης αφήνει από το λεπτό ύφασμα που τυχαίνει να έχει, να γίνουν δύο φελόνια και να τα στείλουν σε δύο μοναστήρια απομακρυσμένων και φτωχών Ελλήνων	Μαρίνος Αρχολέος, αρ. 303 πρβλ. σχετ. και αρ. 304 (σε περίληψη)
19	23/3/1646	Εργίνας Μουσουροπούλας	Επίσης στο μοναστήρι της Παναγίας του Παλαιοκάστρου που θέλει να θαφτεί αφήνει μία ενδυμασία της για να κάνουν ένα παραμέντο, στα ελληνικά φελόνι	Μαρίνος Αρχολέος, αρ. 316 (σε περίληψη)
20	6/9/1646	Μαργιέτας Σανγκουινάτσου	αφήνει την κίτρινη φορεσιά της στο μοναστήρι της Αγίας Άννας για κάνουν παραμέντα	Μαρίνος Αρχολέος, αρ. 374 (σε περίληψη)

21	15/1/1647 (m.v. 1646)	Μανόλης Βον	Αφήνει ένα μεταξωτό ύφασμα μπλάβο για να κατασκευαστεί ένα φελόνι	Πανοπούλου 2012, σσ. 354-355 (σε περίληψη)
22	9/4/1654	Μαργαρίτα – Καλή Καραβελοπούλα	κληροδοτεί στη συντεχνία των κατασκευαστών κουπιών ένα μεταξωτό ύφασμα για να ραφεί ένα φελόνι στην εκκλησία της Αγίας Αναστασίας που είναι η έδρα της συντεχνίας	Πανοπούλου 2012, σ. 453 (σε περίληψη)

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A/A	ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑ	ΤΙΤΛΟΣ
1	<i>Angelo de Cartura</i>	A. Stahl (ed.), <i>The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella: Venetian Notaries in Fourteenth-Century Crete</i> , Dumbarton Oaks 2000.
2	Αντώνιος Γιαλέας	W. Bakker, A. van Gemert (εκδ.), «Οι διαθήκες του κρητικού νοταρίου Αντώνιου Γιαλέα, 1529-1532», <i>Κρητολογία</i> 6 (1978), 5-90.
3	Αριές 1997	Φ. Αριές, <i>Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου. Η εποχή των κοιμωμένων</i> , τ. Ι, Αθήνα 1997.
4	<i>Βενετοκρητικά Μελετήματα</i>	Θ. Δετοράκης, <i>Βενετοκρητικά Μελετήματα (1971-1994)</i> , Ηράκλειο 1996.
5	<i>Benvenuto de Brixano</i>	R. Morozzo Della Rocca (ed.), <i>Benvenuto de Brixano, notaio in Candia (1301-1302)</i> , Venezia 1950.
6	Βισβίζης 1965	Ι. Βισβίζης, «Τινά περί των προικών εγγράφων κατά την βενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν», <i>Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών</i> 12 (1965) [1968], 1-129.
7	Βρέλλη-Ζάχου 1991	Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, «Νόμοι και κανονιστικές διατάξεις για την πολυτέλεια και τις ενδυματολογικές δαπάνες στη δυτική Ευρώπη κατά το μεσαίωνα και τους νεώτερους χρόνους», <i>Μνήμη Δημήτρη Λουλέ</i> , <i>Δωδώνη</i> 20 (1991), 228-230.
8	Γεδεών, Κανονικαί διατάξεις	Μ. Γεδεών, <i>Κανονικαί διατάξεις</i> , τ. Α', Β' Κωνσταντινούπολη 1888, 1989.
9	Γκίνης, Περίγραμμα	Δ. Γκίνης, <i>Περίγραμμα της ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου</i> , Αθήνα 1966.

10	Δετοράκης, Προικοσύμφωνα	Θ. Δετοράκης, «Κρητικά προικοσύμφωνα του 16 ^{ου} αιώνα», Λοιβή, Ηράκλειο 1994, σσ. 133-158 (= <i>Βενετοκρητικά Μελετήματα</i> σσ. 193-210).
11	<i>DC, Bandi</i>	Paola Ratti-Vidulich (ed.), <i>Duca di Candia, Bandi (1313-1329)</i> , Venezia 1965.
12	<i>Disciplinare il lusso</i>	<i>Disciplinare il lusso. La legislazione suntuaria in Italia e in Europa tra Medioevo ed Età moderna</i> , Maria Giuseppina Muzzarelli, Antonella Campanini (a cura), Roma 2003.
13	<i>Dominicus Grimani</i>	N. Tsougarakis (ed.), «The documents of Dominicus Grimani, Notary in Candia (1356-1357)», <i>Dumbarton Oaks Papers</i> 67 (2013), 227-289.
14	<i>Donato Fontanella</i>	A. Stahl (ed.), <i>The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella: Venetian Notaries in Fourteenth-Century Crete</i> , Dumbarton Oaks 2000.
15	Ferro	M. Ferro, <i>Dizionario del diritto commune e veneto dell'avvocato</i> , τ. I-II, Venezia 1778-1781 (1845-1847).
16	<i>Franciscus de Cruce</i>	Χ. Γάσπαρης (εκδ.), <i>Franciscus de Cruce, νοτάριος στον Χάνδακα, 1338-1339</i> , Βενετία 1999.
17	<i>Ζώρτζης Πάντιμος</i>	Γ. Γρυντάκης (εκδ.), <i>Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου, 1613-1642</i> , Αθήνα 1990 (σε περίληψη).
18	Θεοτόκης, B1 ή B2	Σ. Θεοτόκης, <i>Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας, 1281-1385</i> , Αθήνα 1936, 1937.
19	<i>Ιωάννης Βλαστός</i>	Γ. Γρυντάκης (εκδ.), <i>Το πρωτόκολλο του επαρχιώτη νοταρίου Ιωάννη Μ. Βλαστού</i> , <i>Archivio di Stato di Venezia. Notai di Candia</i> (b. 285), Χανιά 2012 (= <i>Τάλως</i> 20 (2012), 7-416).
20	<i>Ιωάννης Κατζαράς</i>	Κ. Ηλιάκης (εκδ.), Γ. Μαυρομάτης, Δ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), <i>παπά-Ιωάννης Κατζαράς. Νοτάριος Καστελίου Φουρνής. Κατάστιχο 43 (1607-1635)</i> , Ηράκλειο 2008.
21	<i>Ιωάννης Ολόκαλος</i>	Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), <i>Ιωάννης Ολόκαλος, νοτάριος Ιεραπέτρας. Κατάστιχο 1496-1543</i> , Βενετία 1994.
22	Jegerlehner 1904	J. Jegerlehner, «Beiträge zur Verwaltungsgeschichte Kandias in XIV. Jahrhundert», <i>Byzantinische Zeitschrift</i> 13 (1904), 435-479.
23	Καζανάκη-Λάππα 2004	Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Η αντιμετώπιση του θανάτου στην όψιμη κρητική αναγέννηση. Μία πρώτη προσέγγιση μέσα από διαθήκες και νοταριακά έγγραφα», <i>Θησαυρίσματα</i> 34 (2004), 117-140.
24	Kovesi-Killerby 2002	Catherine Kovesi-Killerby, <i>Sumptuary Law in Italy, 1200-1500</i> , Oxford 2002.
25	Κουκουλές 1940	Φ. Κουκουλές, «Συμβολή εις την κρητικήν λαογραφίαν επί Βενετοκρατίας», <i>Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών</i> 3 (1940), 1-101.

26	Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1988	Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, <i>Μιχαήλ Δαμασκηνός (1530/35-1592/93). Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του</i> , Αθήνα 1988.
27	<i>Leonardo Marcello</i>	M. Chiaudano, A. Lombardo (eds), <i>Leonardo Marcello, Notaio in Candia (1278-1281)</i> , Venezia 1960.
28	Μαλτέζου 2002	Χρύσα Μαλτέζου (εκδ.), “ <i>Ire debeas in rettorem Canea</i> ”. <i>Η εντολή του δόγη Βενετίας προς τον ρέκτορα Χανίων 1589</i> , Βενετία 2002.
29	Μανόλης Βαρούχας	W. Bakker, A. van Gemert (εκδ.), <i>Μανόλης Βαρούχας, νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)</i> , Ρέθυμνο 1987.
30	Μανουήλ Γρηγορόπουλος	Σ. Κακλαμάνης, Σ. Λαμπάκης (εκδ.), <i>Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)</i> , Ηράκλειο 2003.
31	Μαρίνος Αρκολέος	Γ. Γρυντάκης (εκδ.), <i>Μαρίνος Αρκολέος, Ο τελευταίος νοτάριος της δυτικής Κρήτης. Πρωτόκολλο 1643-1646</i> , Ρέθυμνο 2003 (σε περίληψη).
32	Μαυρομάτης 1979	Γ. Μαυρομάτης, «Ελληνικά έγγραφα (δωρητήριο και διαθήκες) της μητέρας της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου», <i>Θησαυρίσματα</i> 16 (1979), 206-254.
33	Μαυρομάτης 1986	Γ. Μαυρομάτης, <i>Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα (Διαθήκες των μελών της οικογένειας του Ιακώβου Κορνάρου)</i> , Αθήνα 1986.
34	McKee, Wills	Sally McKee (ed.), <i>Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)</i> , τ. 1-3, Washington 1998.
35	Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος	Κ. Μέρτζιος, «Βιτζέντζος Κορνάρος–Ερωτόκριτος», <i>Κρητικά Χρονικά</i> 18 (1964), 142-244.
36	Μέρτζιος, Σταχυολογήματα	Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538–1578)», <i>Κρητικά Χρονικά</i> 15-16 (1961-1962), 228-308.
37	<i>Michiel Gradenigo</i>	Κ. Λαμπρινός (εκδ.), <i>Michiel Gradenigo, νοτάριος στη δουκική καγκελλαρία του Χάνδακα. Libro 1593-1617</i> , Αθήνα 2010.
38	Μιχαήλ Μαράς 148 Β'	Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), <i>Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 148, τ. Β' [2/3-31/8 1538]</i> , Ηράκλειο 2006.
39	Μιχαήλ Μαράς 149 Α'	Μ. Δρακάκης (εκδ.), <i>Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149, τ. Α' [16/1-30/3 1549]</i> , Ηράκλειο 2004.
40	Μιχαήλ Μαράς 149 Β'	Τόνια Μαρμαρέλη, Μ. Δρακάκης (εκδ.), <i>Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149, τ. Β' [1/4-28/6 1549]</i> , Ηράκλειο 2005.
41	Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'	Τόνια Μαρμαρέλη, Μ. Δρακάκης (εκδ.), <i>Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149, τ. Γ' [1/7-28/9 1549]</i> , Ηράκλειο 2006.

42	Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'	Τόνια Μαρμαρέλη, Μ. Δρακάκης (εκδ.), <i>Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακας. Κατάστιχο 149 [1/10-31/12 1549], τ. Δ',</i> Ηράκλειο 2009.
43	Ξηρουχάκης 1930 ή 1931 ή 1932 ή 1933	Α. Ξηρουχάκης, <i>Αι σύνοδοι του Γερόλαμο Λάντο (1467-1474-1486), Θεολογία</i> 8 (1930), 97-109· 9 (1931), 27-45 και 114-125· 10 (1932), 156-162 και 250-261· 11 (1933), 59-68 και 149-162 και 240-251.
44	Πανοπούλου 2012	Αγγελική Πανοπούλου, <i>Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη</i> , Αθήνα, Βενετία 2012.
45	Παπαδάκη 1995	Ασπασία Παπαδάκη, <i>Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη</i> , Ρέθυμνο 1995.
46	Παπαδία-Λάλα 1987	Αναστασία Παπαδία-Λάλα, <i>Το Monte di Pietà του Χάνδακα (1613-μέσα 17^{ου} αιώνα). Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης</i> , Αθήνα 1987.
47	Παπαδία-Λάλα 1996	Αναστασία Παπαδία-Λάλα, <i>Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη</i> , Βενετία 1996.
48	Παπαρρήγα- Αρτεμιάδη, Αρναούτογλου, Χατζάκης, Περίγραμμα	Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Η. Αρναούτογλου, Ι. Χατζάκης, <i>Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα Ελληνικά Κείμενα</i> , Αθήνα 2011.
49	Πέτρος Πατσιδιώτης	Κ. Ηλιάκης, Δάφνη Χρονάκη (εκδ.), <i>Πέτρος Πατσιδιώτης, νοτάριος Καινούργιου χωριού των Καρών. Κατάστιχο (1546-1554)</i> , Νεάπολη 2002.
50	<i>Pietro Pizzolo I & II</i>	S. Carbone (ed.), <i>Pietro Pizolo, Notaio in Candia (1300, 1304-1305)</i> , τ. I-II, Venezia 1978, 1985.
51	<i>Pietro Scardon</i>	A. Lombardo (ed.), <i>Documenti della Colonia Veneziana di Creta: I. Imbreviature di Pietro Scardon (1271)</i> , Torino 1942.
52	Σάθας, Διαθήκαι	Κ. Σάθας (εκδ.), «Κρητικά Διαθήκαι», <i>Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη</i> , τ. 6, Παρίσι 1877 (Hildesheim, New York 1972).
53	Σπανάκης 1955	Σ. Σπανάκης, «Η διαθήκη του Ανδρέα Κορνάρου 1611», <i>Κρητικά Χρονικά</i> 9 (1955), 379-478.
54	Σπίθα-Πιμπλή 2000	Δήμητρα Σπίθα-Πιμπλή, <i>Συμβόλαια Γάμων. Προικοσύμφωνα των Ληξιαρχικών Βιβλίων Γεννήσεων, Βαπτίσεων και γάμων των βενετών ευγενών του διαμερίσματος Χανίων, 1519-1591</i> , Χανιά 2000.
55	<i>Statuta Veneta</i>	Iohannes Cornelius, <i>Statuta Veneta, Venetiis</i> 1709.
56	<i>Stefano Bono</i>	G. Pettenello, S. Rauch (eds), <i>Stefano Bono, Notaio in Candia (1303-1304)</i> , Viella 2011.
57	Τζώρτζης Πάντιμος	Γ. Γρουντάκης (εκδ.), <i>Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642</i> , Αθήνα 1990 (σε περίληψη).

58	Thiriet, <i>Délibérations</i>	F. Thiriet, <i>Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie</i> , τ. II (1364-1463). Paris–La Haye 1971.
59	Τσουραπά 2006	Ελένη Τσουραπά, «Βενετοί αξιωματούχοι στην Κρήτη: από τη δημόσια στην καθημερινή ζωή (16 ^{ος} -17 ^{ος} αι.)», <i>Θησαυρίσματα</i> 36 (2006), 197-244.
60	Zaccaria de Fredo	A. Lombardo (ed.), <i>Zaccaria de Fredo, notaio in Candia (1352-1357)</i> , Venezia 1968.
61	Zorzi Troilo	Γ. Γρουντάκης (εκδ.), <i>Archivio di Stato di Venezia, Notai di Candia (b. 276). Zorzi Troilo, Rettimo, 1585, 21 Novembre–1600, 30 Disembre</i> , Χανιά 2006 (= <i>Τάλως</i> 14 (2006)).

RÉSUMÉ

I. CHATZAKIS: *Loi et vêtement dans la Crète vénitienne. Réflexions à l'occasion de quelques édits somptuaires*

L'intérêt de l'étude porte sur les endroits des sources judiciaires où l'on peut puiser des informations sur la dimension sociale et juridique du vêtement dans la Crète vénitienne (1204-1669). Le texte s'articule essentiellement en deux parties. La première comprend les éléments fournis par les actes notariés (contrats et estimations de dot, testaments et inventaires de biens immeubles, contrats d'apprentissage et d'embauche) et administratifs. Dans le dernier cas notamment, nombreux sont les documents de l'administration vénitienne locale comme centrale nous renseignant sur la définition des codes vestimentaires que sont tenus d'observer les dignitaires de l'État dans l'exercice de leurs fonctions.

La seconde partie présente une catégorie particulière de dispositions législatives et réglementaires : les lois somptuaires (*Leges sumptuariae*). Décrivant un long parcours évolutif qui prend ses racines dans l'antiquité, ces lois font leur apparition dès la fin du XIIIe siècle dans le droit vénitien et, suivant toute attente, elles s'étendent très rapidement à ses colonies. La Crète ne pouvait constituer exception. Les autorités locales tentèrent vers le milieu du XIVe siècle de transposer ce cadre juridique de la métropole dans l'île. Par une série d'ordonnances normatives, elles essayèrent de circonscrire étroitement les tenues vestimentaires des habitants de la Crète, indépendamment d'ailleurs de leur origine ethnique et de leur identité religieuse. Mais cette tentative n'aura pas les effets attendus. Les réactions de la population de l'île contraignirent rapidement Venise à un repli de sorte qu'elle dut adapter ses ordonnances à la réalité crétoise.

Mots-clés: Civilisation Matérielle, Vêtement, Contrat de dot, Estimation de dot, Testament, Legs, Inventaire, Inhumation, Gage, Apprentissage, Contrat d'embauche, Négoce de drap, Habit de cérémonie, Vêtements sacerdotaux, Juifs, Palio, Lois Somptuaires (*Leges Sumptuariae*), Venise, Crète.